

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра «Філософія та соціологія»

В.І. Трикоза

«ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ І СОЦІОЛОГІЯ НАЦІЇ»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Харків 2008

Трикоза В.І. Етносоціологія і соціологія нації: Конспект лекції. – Харків: УкрДАЗТ, 2008. – 62 с.

Спеціальні соціологічні теорії „Етносоціологія” та „Соціологія нації” досліджують етнонаціональні спільноти як цілісні соціальні утворення, закономірності їх формування й функціонування в конкретних соціальних умовах. Націоналізм розглядається як складний соціально-політичний, культурний та духовний феномен. Узагальнюються найсучасніші теоретичні розробки з цієї проблематики.

Рекомендується для студентів всіх форм навчання. викладачів та для широкого кола читачів.

Бібліогр.: 46 назв.

Конспект лекції розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 8 жовтня 2007 р., протокол № 2.

Рецензент

доц. І.Д. Загрійчук

ЗМІСТ

Вступ	4
1 Етносоціологія та предмет її дослідження	6
2 Методологічні підходи до вивчення етнічних спільнот	8
3 Соціологія нації	18
4 Національне відродження як проблема соціології нації	35
5 Націоналізм: теоретичний розгляд проблеми	39
6 Український націоналізм	49
7 Короткі висновки	54
8 Запитання. Завдання	56
9 Теми рефератів	56
10 Методика підготовки студентів до семінарського заняття	57
Список літератури	60

ВСТУП

Серед проблем розвитку суспільства, які завжди стояли в центрі уваги вчених та широкого загалу людей, є – етнонаціональна. Самі поняття «етнос» та «нація» мають прадавню історію: слово «етнос» походить від грецького – *ethos* - народ, слово «нація» походить від латинського - *natio* - рід, плем'я. Основна увага суспільствознавців зосереджена на з'ясуванні того, що таке етнос, етнічна свідомість, нація, національна свідомість, націоналізм, національна держава тощо.

Питання пошуку адекватного визначення понять «етнос», «нація», «націоналізм» щораз зачіплює фундаментальну проблему методології суспільних наук, пов'язану з фактом існування великої кількості різноманітності суспільств, культур, цивілізацій, які принципово утруднюють виявлення універсальних закономірностей. Додамо ще одну проблему – довготривалу ізоляцію суспільних наук у колишньому СРСР від західних досліджень.

Соціологія, яка аналізує суспільство як системну цілісність у взаємозв'язку та взаємообумовленості всіх сторін людського життя та всіх громадян, об'єднаних в ті чи інші соціальні групи, цілеспрямовано орієнтована на вивчення існуючих суспільних відносин та опертя на емпіричні методи їх дослідження, має самостійну галузь – етносоціологію.

Заборона соціології як теоретичної науки та навчальної дисципліни, підміна її штучно відокремленим від філософії розділом з назвою – історичний матеріалізм, декларація (від лат. – заявляю, оповіщаю) про повне та остаточне вирішення національного питання в нашій країні привели до занепаду в розвитку соціологічної теорії національних відносин. В масовій свідомості вкоренився стереотип щодо безконфліктності та безактуальності національного питання.

Численні роботи з показовою одностайністю обґрунтовували пануючу концепцію розквіту та зближення соціалістичних націй. Ті чи інші негаразди в міжнаціональних стосунках, конфліктні зіткнення приховувалися державними можновладцями або оголошувалися проявами пережитків буржуазного націоналізму. Кожне живе слово, наукова думка чи

навіть зацікавленість реальним станом національних відносин були під підозрою. Національно свідомі патріоти того чи іншого народу мали приховувати свої почуття та погляди або залишати свою батьківщину. Робили це – хто добровільно, хто примусово, хтось попадав за кордон, хтось за колючий дріт...

Сьогодні, без перебільшення, можна сказати, що серед питань, які постали на терені колишнього СРСР перед молодими державами, чи не найважливішою та найскладнішою є проблема міжнаціональних стосунків. Звичайно, ці питання існували завжди, у нинішніх умовах вони актуалізувались і поставили першочергове завдання вироблення науково обґрунтованої, політично виваженої концепції розвитку самостійної держави та міжнаціональних відносин у ній.

Усе це є задачею такої спеціальної соціологічної теорії, як етносоціологія.

В конспекті лекції здійснена спроба систематизувати основні теоретичні розробки та зосередити увагу на характеристиці найважливіших понять, пов'язаних з розвитком етнічних, національних та міжетнічних, міжнаціональних відносин.

Мета лекції – допомогти студентам з'ясувати сутність різних методологічних підходів до розгляду цієї проблематики у західній та вітчизняній соціології, залучити молодь до аналізу тенденцій, які виявляються в цій сфері в Україні та інших країнах світу.

План

- 1 Етносоціологія та предмет її дослідження.
- 2 Методологічні підходи до вивчення етнічних спільнот.
- 3 Соціологія нації.
- 4 Національне відродження як проблема соціології нації.
- 5 Націоналізм: теоретичний розгляд проблеми.
- 6 Український націоналізм.

1 ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ ТА ПРЕДМЕТ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Етносоціологія – це порівняно молода спеціально-соціологічна наука, яка виникла на межі етнографії і соціології. Сам термін «етносоціологія» складається з двох слів різного походження: етнос (від грецького *ethos* - народ) і соціологія (від лат. *societas* – суспільство та грецького *logos* - вчення). Тому буквально цей вислів означає вчення про суспільство та місце в ньому народів. **Етносоціологію** визначають як науку, яка досліджує походження, суть і функції різноманітних етнічних спільнот з метою виявлення основних тенденцій їх утворення, розвитку та взаємозв'язків з іншими етносами, а також механізмів їх входження у систему соціальних відносин.

Специфіка етносоціології полягає в тому, що вона вивчає особливості та форми суспільного (соціального) життя етносів, народів та інших етнічних утворень як сукупних історичних соціальних спільнот, тобто аналізує взаємозв'язок і взаємовплив соціального, з одного боку, і етнічного – з другого. Більш конкретно, на думку харківського соціолога В. Арбеніної, предметом дослідження етносоціології, притаманним лише їй, є етносоціальні спільноти і групи, які розглядаються як цілісні соціальні утворення, а також закономірності їх формування й функціонування. Це відповідає специфіці соціології як науки, яка вивчає цілісність суспільства через функціонування його різноманітних підструктур, суб'єктів суспільного життя. В цьому випадку наголошується, що основним предметом етносоціології є дослідження життєдіяльності етнонаціональних спільнот і груп насамперед як **соціальних суб'єктів**, процес досягнення ними соціальної зрілості.

Короткий історичний нарис розвитку етносоціології

Етносоціологія в колишньому СРСР не розвивалася, проте радянська школа етнографії була всесвітньо визнаною. На думку вітчизняного соціолога Н. Черниш, етносоціологічні дослідження в колишній нашій країні виділилися в самостійну галузь знання на початку 70-х років ХХ ст., але штучно звужувалися до досліджень проблематики культурно-побутової та сімейної сфер.

Фактично знімались з порядку денного питання по носіїв етнічної специфіки та їх сутнісні ознаки, етнічні спільноти як джерела саморозвитку і соціальних змін, принципи їх самоорганізації та самовдосконалення тощо. Практичними завданнями радянської етносоціології виступали пошук найбільш помітних виявів етнонаціональних особливостей і розроблення рекомендацій щодо їх подолання, оскільки остаточною метою «розвинутого соціалізму» було формування нової безнаціональної спільноти людей – радянського народу з його єдиною радянською культурою, позбавленою національних ознак. Так, наприклад, у монографії «Соціально-культурне обличчя радянських націй», створеній на основі матеріалів етносоціологічних досліджень (Москва, 1986), міститься красномовний висновок: «У видимій перспективі відбудеться повна ліквідація національних відмінностей в культурному житті націй».

У той час як радянські соціологи пророкували занепад і зникнення всього національного, у західних країнах посилювалась думка про **етнічний ренесанс**, тобто етнічне відродження як феномен зростаючої активізації етнічних груп і процесів, з нею пов'язаних. Етнічний ренесанс, фіксований у дослідженнях багатьох зарубіжних дослідників, доводить, що ані класова, ані професійна чи соціальна приналежність не в змозі витіснити зі свідомості людини уявлення про свою етнічну приналежність і інтереси своєї етнічної спільноти.

Термін «**етносоціологія**» упродовжений в науковий обіг ще в 30-х роках ХХ ст. німецьким соціологом **Ріхардом Турнвальдом**. Саме тоді у західній соціології починаються перші етносоціологічні дослідження, які виявили, що індустріалізація та пов'язані з нею урбанізація (від лат. – міський, процес зростання міст і підвищення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства) і зростання впливу засобів масової комунікації не лише не затушовують значення і ролі етнічності, а, навпаки, посилюють прагнення людей до збереження етнічної ідентичності; що утворення багатонаціональних держав не означає етнічного нівелювання і повної асиміляції етнічних груп, а, навпаки, посилює боротьбу за рівний доступ до соціальних і культурних благ, за досягнення рівноправного статусу у такому суспільстві. Сучасність все більше демонструє перехід від питань

збереження етнонаціональної самобутності до вимог участі в органах влади і в розподілі суспільного продукту. В добу етнічного ренесансу зростаючого значення набувають гасла автономії або самоврядування аж до побудови власної незалежної держави.

Все це змусило зарубіжних соціологів переглянути своє колишнє ставлення до етнічних проблем як до соціально незначущих. Ще з часів К. Маркса вони були зайняті пошуками гідної відповіді на його вчення, тому в західній соціології увага приділялась насамперед таким темам, як вдосконалення капіталістичного суспільства шляхом реформ, процесам стратифікації і мобільності, соціальним конфліктам тощо. Оскільки К. Маркс вважав національне питання підпорядкованим соціальному, а націю – тимчасовим другорядним утворенням, приреченим на швидке розчинення і зникнення в історичній перспективі і не приділяв цій спільноті увагу, то й західні вчені випустили феномен національного з поля зору. Лише події 60-х років ХХ ст., пов'язані з зростаючою активізацією етнічних чинників, змусили їх переосмислити старі підходи і впритул приступити до досліджень в площині етнічної проблематики.

2 МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ

Центральною рядоутворюючою категорією етносоціології є, безперечно, **етнос**. Але розуміння етносу та етногенезу, тобто процесів розвитку етнічних спільнот було і залишається неоднозначним. Визнання значущості етнічних проблем в історії людства йшло поряд з виникненням різних, інколи діаметрально протилежних поглядів, концепцій і теорій. Нині виявляється можливим з'ясувати основні методологічні підходи до цієї проблематики у західній та вітчизняній соціології. Плідною видається систематизація методологічних підходів вже згадуваної Н. Черниш, яка поклала в основу класифікації різні критерії: характер утворення етносу; форма існування етнічних спільнот; різні основи розвитку етносів.

За першим з них – **характером утворення етносу** – вирізняються концепції, які розглядають етнічні спільноти як природно утворені і штучно сконструйовані. Представники першої з них вважають, що етноси – це об'єктивна реальність, яка супроводжує всю ходу історичного розвитку людства і виникає незалежно від волі і свідомості людей. Етноси створюються й розвиваються природно-історичним шляхом поза суб'єктивними прагненнями й сприйняттями членів, які їх складають.

Прикладом розроблення проблем етносу у цьому напрямку є концепція акад. Ю. Бромлея, який з 1965 по 1989 рр. очолював Інститут етнографії в Москві. Він визначав етнос як сталу історичну сукупність людей, що склалася на певній території і характеризується відносно стабільними особливостями мови, культури і психіки. Саме ці моменти: ідея спільності походження («рідна земля»), спільності історичної долі, мовної і культурної єдності стають основою подальшого усвідомлення людьми своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується у самоназві (етнонім).

Вчений субординує ознаки етносу. Єдність території та економічного життя відносяться до умов формування етносу, а єдність культурного, мовного, психологічного складу і самосвідомість – до суто етнічних ознак. Серед суто етнічних ознак тільки самосвідомість є безумовною обов'язковою прикметою.

Самосвідомість – це усвідомлення своєї єдності зі спільністю історичної долі свого етносу, спільності походження, підвищеного інтересу до традиційного народного мистецтва, обрядів, звичок тощо. Етнос – категорія порівняльна.

Усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень – обов'язкова умова існування етносу. Без цього усвідомлення, зазначає Ю. Бромлей, етнос є фікція.

У процесі розвитку багато які етноси втрачають спільність території та економічного життя; може змінюватися словниковий склад мови і морфологія, синтаксичні та інші мовні особливості, а деякі частки етносу навіть змінюють мову, зазнавши мовної асиміляції (від лат.- уподібнення; у даному випадку – злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови), може

сильно змінитися матеріальна та духовна культура тощо, та до того часу, поки у людей, які входять до складу етносу, буде існувати самосвідомість, буде існувати і етнос як такий. Наприклад, українці в Канаді, українці в Австралії.

У вітчизняній літературі довго чи не єдиною побутувала історично-стадіальна типологія етнічних спільнот. Згідно з нею, етнос Ю. Бромлей розглядає як родовий по відношенню до конкретно-історичних типів: роду, племені, народності і нації, які послідовно змінюють одне одного, але існують не самі по собі, а у прив'язаності до певних суспільно-економічних формацій (не забуваймо, що Ю. Бромлей був радянським академіком і мусив узгоджувати свої наукові погляди з панівною марксистсько-ленінською ідеологією). Відтак первісній формації відповідали роди і племена, рабовласницькій і феодальній – народності. Нації ж виникають з розвитком капіталістичних виробничих відносин і продовжують існувати при соціалізмі, а на вищій сходинці комуністичної суспільно-економічної формації поступово зникають.

В радянській науці концепції Ю. Бромлея протистояла теорія етногенезу Л. Гумільова (син відомого російського поета М. Гумільова та відомої радянської поетеси А. Ахматової). Л. Гумільов стверджує, що етнос є природною формою існування людини, яка розвивається за своїми законами незалежно від законів суспільного розвитку. Спираючись на ефект, відкритий В. Вернадським, він доходить висновку, що всі живі системи, включно зі спільнотами, працюють на біохімічній енергії, поглинаючи її з довкілля. Етнос – то є форма адаптації (від лат. – пристосовую) людей у біоценозі (від грец. – життя – та – загальний) свого ландшафту (від нім.- загальний вид місцевості, якісно відмінний від інших) – до того ж не стільки в структурі, скільки в поведінці. Розбіжності між окремими етносами коріняться не так в культурі чи соціальній структурі, як у формах стереотипізованої поведінки, яка є вищою формою адаптації людини до ландшафту. Саме ландшафт як природна «сцена», де розгортається «драма (від грец. – дія) етносу» - головний елемент розвитку кожного народу, кожного етносу.

Ландшафт впливає на етнос примусово і тому при його зміні етнос або зникає, або виробляє нові форми адаптації, що, звичайно, змінює стереотип поведінки.

Як соціобіологічне утворення, етнос підкорений природним ритмам життя. Система знаходиться в ідеальному, гармонійному стані лише тоді, коли абсорбує (від лат. – поглинання) стільки енергії, скільки необхідно для її життєзабезпечення. Надлишок енергії приводить до активізації системи, дефіцит – до згасання її життєвих функцій і розпаду.

Саме з такої точки зору Л. Гумільов описує етнічні системи, які існують дуже довго, від 1200 до 1500 років кожна. Ці системи творяться і розвиваються завдяки накопиченню значної кількості **пасіонаріїв** (від лат. – страждання, пристрасть) – тобто людей, які мають здатність йти до мети всупереч інстинктам. Пасіонарність є наслідком мутації (від лат. – зміна) , яка відбувається під впливом різноманітних процесів у біосфері, як-от підвищення сонячної активності або тектонічних процесів у надрах Землі. Пасіонарність не захоплює всієї популяції, а лише окремі особи, до того ж у різній мірі. Зростання питомої ваги пасіонаріїв у популяції приводить до зміцнення етнічної системи, політичного, соціально-економічного, культурного піднесення. Пасіонарії стимулюють активність інших представників етносу шляхом подолання інерції традиційних стереотипів, норм, систем, цінностей. Згодом настає період стабільності, навіть різкого злету свого розвитку, потім частішають стани конфліктності і депресії, бо своєрідний «ген пасіонарності» має рецесивний (від лат. – прихований) характер – тобто спадкова ознака материнського або батьківського організму у нащадків не виявляється. Пасіонарність має ще одну ознаку – у осіб, які потрапили під її вплив, спостерігається різке зниження інстинкту самозбереження. Пасіонарність поступово згасає, а далі настає повільний занепад та з часом загибель цієї етнічної системи. Втім її руйнація не означає депопуляції, а лише розрив зв'язків між її компонентами і подальше входження до нової етнічної системи.

Відмінності двох концепцій (Ю. Бромлея і Л. Гумільова) полягають у наступному. Для Ю. Бромлея етнос – це, радше, стабільний стан, а для Л. Гумільова – процес. Для першого сутнісні риси етносу пов'язані з соціальними характеристиками,

для другого – з природними чинниками. Ю. Бромлей однією з центральних ознак етносу вважає самосвідомість, яка позбавлена активної ролі, натомість Л. Гумільов – поведінку, вчинки, взаємовідносини осіб, які його, етнос, складають. Те, що їх поєднує, полягає у визнанні довготривалого часу існування етносів як об'єктивної реальності в історії людства, які виникають природним шляхом. Бо навіть пасіонарії в Л. Гумільова – це не так свідомі будівники етносів, як знаряддя дії сил природи.

В західній науковій думці позиції, близькі до бромлейівської, займає англійський вчений Е. Сміт. Надаючи переважної уваги феномену нації, він розглядає і донаціональний рівень творення ідентичностей, прадавні корені нації. В його працях міститься доведення реальності донаціональних етнічних спільнот, утворених відповідними етнічними ідентичностями:

- 1) групова власна назва;
- 2) міф про спільних предків;
- 3) спільна історична пам'ять;
- 4) один або більше диференційних елементів спільної культури;
- 5) зв'язок із конкретним «рідним краєм»;
- 6) чуття солідарності у значної частини населення.

Де є такий комплекс елементів, стверджує Е. Сміт, то перед нами вочевидь постає етнічна спільнота з історичною культурою і чуттям спільної **ідентичності**.

Проте, зауважує Е. Сміт, якщо глянути на поданий вище список етнічних атрибутів, ми помічаємо не тільки їхній головне культурний та історичний зміст, а й (за винятком пункту 4) їхні сильні суб'єктивні компоненти. Ще важливіше, що вирішальним є саме міф про спільних предків, а не будь-який факт, що вказував би на них (звичайно підтвердити той факт дуже важко). Тобто при етнічній ідентифікації важить вигадане походження та вигадані предки.

Спільна історична пам'ять теж може набувати форми міфа. Адже для багатьох народів доновітньої доби межа між міфом та історією була розмита, а то й узагалі не існувала. Міфи про заснування політичних утворень, визволення, міграцію та вибір беруть якусь історичну подію за вихідний пункт для подальшої інтерпретації і доповнення новими подробицями. Так,

навернення Володимира Київського до християнства (988 р.) можна трактувати як історичну подію, але її значення полягає в легендах про заснування Київської Русі, з якими вона пов'язана. Саме ці зв'язки роблять їх придатними для політичної мети, перетворюють їх на джерело політичної єдності.

Прив'язаність до певних територій або місцевостей у їхніх межах теж має міфічний і суб'єктивний характер. Для етнічної ідентифікації більше важать прив'язаність та асоціація, ніж мешкання на певній землі або володіння нею. Це місце, до якого ми належимо. Воно часто виступає як священна земля, земля наших предків, наших законодавців, наших мудреців, поетів та священників – усе це перетворює той край на нашу батьківщину. Ми належимо їй, так само як і вона належить нам. Крім того, священні місця батьківщини притягують до себе членів етнічної групи або ж надихають їх здалеку, навіть коли ті, і то довго, перебувають на вигнанні. Отже, навіть давно розлучившись із рідним краєм, етнічна група може зберігатися завдяки сильній ностальгії (від грец. – повернення і страждання, біль – болісна тяга за батьківщиною) і духовній прив'язаності. Це великою мірою стосується долі таких діаспорних спільнот, як єврейська й вірменська.

Тільки підступивши до розмаїтих елементів спільної культури, що відрізняють одну сукупність людей від іншої, ми знайомимось із куди об'єктивнішими атрибутами, принаймні там, де йдеться про етнічні кордони. Посилення або ослаблення суб'єктивного значення кожного з етнічних атрибутів для членів спільноти прямо пов'язане зі ступенем єдності та самоусвідомлення членів спільноти. Коли кілька атрибутів поєднуються й набирають більшої ваги й сили, зростає чуття етнічної ідентичності, а з ним і чуття етнічної спільноти. І навпаки, коли кожен із цих атрибутів слабне й занепадає, зникає й чуття етнічної належності, а звідси й сама етнічна спільнота розпадається або поглинається. До цього слід додати, що етнічні традиції та їхні охоронці, а також способи, за допомогою яких ці традиції виражені через культуру (мова, звичаї, релігія, стилі тощо), можуть справляти могутній, неперервний творчий вплив протягом довгих періодів.

Отже, колективна культурна ідентичність етнічної спільноти, на думку Е. Сміта, відображає не тільки однорідність елементів протягом життя багатьох поколінь, а й чуття неперервності в низці послідовних поколінь даної культурної одиниці населення, спільну пам'ять про давні події й періоди історії цієї одиниці, а також властиві кожному поколінню уявлення про колективну долю цієї одиниці та її культуру.

Природній версії походження етносів протистоять конструктивістські концепції природи етнічних утворень. Її прибічники (Ф. Геккманн, Е. Геллнер та інші) стверджують, що етнічні спільноти не існували з давніх давен; вони виникають не в результаті природно-історичного процесу, а є продуктом діяльності інтелектуальної еліти, об'єднання людей, яке цілеспрямовано формується довкола певного ключового символу. Це може бути мова, міф про спільне походження, спільна історична пам'ять тощо. За сприятливих умов етноінтегруюча діяльність інтелектуальної еліти приводить до створення національної держави.

Таким чином, відмінність між прихильниками двох груп концепцій полягає у трактуванні процесу створення етнічних спільнот або як природного, або як штучно здійснюваного, сконструйованого.

Іншим критерієм виступає **форма існування спільнот**. Одні соціологи вважають, що етноси – це реально існуючі соціальні спільноти, придатні для спостереження і емпіричного дослідження. Будучи соціальною реальністю, вони (як і кожний природний процес або явище) володіють певними, зовнішньо фіксованими прикметами і ознаками. Саме такий підхід до вивчення етнічних утворень демонструють представники позитивістського напрямку в соціології. Їх концепції мають також назву атомістичних або механістичних. Атомістичний підхід бере початок з панівного у ХУІІІ ст. атомістичного розуміння суспільства і знаходить своє продовження у позитивістських концепціях середини ХІХ – початку ХХ ст. Суть його полягає в тому, що він розглядає етнічні утворення як суму об'єктивних характеристик або ознак. Серед них звичайно виступають емпіричні дані показники: мова, територія, культура, історичні традиції, економічне життя тощо, які в загальному

характеризують певну сукупність людей. Різновидом атомістичного підходу можна вважати й марксистську концепцію, де етнічні спільноти (рід, плем'я, народність, нація) визначались через набір характерних зовнішніх ознак, серед яких домінуючими були економічні процеси. До представників цього напрямку у трактуванні етнічних спільнот належать вже згадувані Ю. Бромлей, почасти Е. Сміт.

Для багатьох сучасних соціологів світу (насамперед Б. Андерсена, який вводить у науковий обіг спеціальний термін «уявні спільноти») етнічні спільноти не існують реально, а базуються на людській свідомості і є «уявними» співтовариствами. На думку Б. Андерсена, будь-яка спільнота, більша за село, є уявною, тому що люди можуть лише уявляти, що належать до певного колективу або групи, але не мають ані найменшого шансу на те, щоб зустрітися хоча б з одним відсотком людей, приналежних до них. Подібних думок дотримується більшість західних авторів, а також російські науковці В. Тишков, А. Гуревич, І. Кон та інші.

Проміжну позицію займають американські вчені Т. Шибутані і К. Кван. Вони вважають, що етнічні категорії є суб'єктивними, і об'єктивними одночасно: вони суб'єктивні, оскільки існують лише у мисленні людей, однак разом з тим і об'єктивні, тому що являють собою міцно вкорінені вірування, що поділяються більшістю людей, і існують незалежно від свідомості індивідів.

Нарешті, третім критерієм у розгляді етнічних спільнот можуть виступати **різні основи їх розвитку**. Для соціологічної концепції марксизму характерним є розгляд соціально-економічних чинників як базових в утворенні та розвитку різних типів етнічних спільнот. Так, первісний спосіб виробництва з пануванням суспільної власності на засоби виробництва спричиняється до того, що йому відповідають такі етнічні утворення, як роди і племена. Рабовласництво і феодалізм, засновані на приватній власності різного гатунку, різняться відсутністю сталих економічних зв'язків, що і породжує нестійкі і мало згуртовані народності, де основною інтегруючою ознакою виступає територія. І лише утворення капіталістичного способу виробництва з його спільним економічним ринком зумовлює

появу націй, центральною ознакою яких є спільність економічного життя.

Інша група дослідників у своїх концепціях поєднує зміни в економічній системі суспільства з культурними змінами, які у сукупності впливають на етнічні процеси, створюючи для них належний ґрунт. Найбільш відомий з них англійський вчений Е. Геллнер.

Думки Е. Геллнера щодо вагомості ролі культури у справі формування і розвитку етнічних спільнот поділяють вже згадувані Б. Андерсен та Е. Сміт. Б. Андерсен підтримує Е. Геллнера в його переконаннях щодо визнання інтегруючої ролі культури в розвитку етносів, але дивиться на цей процес не як на результат економічних зрушень, а як на суто культурне явище.

Е. Сміт в своєму тлумаченні колективної культурної ідентичності культурні атрибути розвитку та функціонування етносів відносить до об'єктивних критеріїв розрізнення етнічних спільнот.

Російські вчені Г. Гусейнов, Д. Драгунський, В. Сергієв, В. Цимбурський вважають, що етнос за своєю природою не є суб'єктом політики, це тип людини – творця і носія певної культури. Більш того – етнос не тільки не є суб'єктом політики, він і не є власником. Йому нічого не належить, крім культури, яку він створив, та й та належить йому не по праву власника, а по праву переважної співпричетності. Невіддільно йому належать тільки вироблені ним у віках особливі форми симбіозу (від грец. – співжиття) з природою, специфічні види самозабезпечення. Звідси етнос виступає тільки суб'єктом культури як форми життєдіяльності людини та саморозкриття її здібностей.

Однак не лише соціально-економічні або культурні фактори можуть лежати в основі утворення й розвитку етнічних спільнот. Існує сукупність суб'єктивістських концепцій, суть яких полягає у визнанні провідної ролі психічних чинників у формуванні і функціонуванні етнічних утворень. Поштовх до появи такого роду концепцій дав відомий французький вчений Е. Ренан, вся увага якого концентрується на моменті волі, бажання належати до певної етнічної спільноти, становити одну колективну цілісність, яка є не тільки сумою однакових з погляду культури,

мови, традицій, обрядів, звичок, норм поведінки тощо людей, але й стає суб'єктивною цілісністю.

До представників цього напрямку почасти належить вже згадуваний Ю. Бромлей, який до суто етнічних ознак або чинників розвитку етносів відносить єдність культурного, мовного, психологічного складу і самосвідомість.

Індивідуальна етнічна ідентифікація (від лат. – тотожний та роблю, тобто – ототожнення, прирівняння, уподібнення) є приватною справою особистості, об'єктом його культурних, мовних, побутових тощо переваг. Законодавче закріплення «національності» - етнічної приналежності застаріло. Людина не народжується представником того чи іншого етносу, його «національність» не успадковується. Людина стає представником певного етносу у залежності від конкретного соціокультурного середовища.

Як стверджує вже згадуваний Е. Сміт, індивіди можуть не тільки зберігати вірність своїм родинам, містам, регіонам, релігійним спільнотам, мовним, культурним, традиційним ідентифікаціям, а й відчувати на різних рівнях ідентифікації свою належність водночас до кількох етнічних спільнот.

Вже згадувані російські вчені Г. Гусейнов та інші вважають, що етнос – то культурна сукупність, трансформована у свідомість генетичної сукупності («по крові») чи образ референтної групи. Референтна група – соціальна група, за якою індивід орієнтує свою поведінку. Термін ввів американський соціопсихолог Г. Хаймен. Група людей, норми та цінності яких є для індивіда – не члена цієї групи - взірцем, виступають орієнтиром чи еталоном (від франц. – зразок, мірило) високого рівня, з яким співвідносить себе індивід.

Кожен індивід може прирахувати себе, на думку авторів, до того чи іншого етносу, з яким він пов'язаний одним, двома або трьома відношеннями: пам'яттю культури, почуттям «рідні по крові» чи образом референтної групи.

Говорячи про наявність в сучасній етносоціології різноманітних тлумачень етносу та його конкретних форм існування, причини появи етнічних спільнот та їх розвитку і функціонування, слід, очевидно, шукати не стільки відмінності у підходах, скільки те спільне, що може їх об'єднати. Всі ці

підходи відображають етноси з різних сторін та етапів їх розвитку, а отже, мають право на існування як відображення одного і того ж предмету в його багатоманітності. Плідною видається думка вже згадуваної В. Арбеніної про існування протягом історичного розвитку різних механізмів і шляхів інтеграції людей в етнічні спільноти. Очевидно, в процесі етногенезу на всіх його ступенях провідну роль відігравали відмінні групи чинників. Якщо в минулому найбільш помітною була вага об'єктивних, природних факторів, то у сучасному суспільстві дедалі більше наголошується на інтегруючій дії суб'єктивних чинників, зростанні суб'єктивності всередині спільнот, їх соціальному дозріванні. Що ж до вже існуючих у сучасних умовах етнонаціональних спільнот, то доцільно вирізняти їх місце в соціальній структурі суспільства, ступінь гетерогенності чи гомогенності, характерні риси тощо, спираючись на емпірично фіксовані об'єктивні ознаки. З іншого боку, соціологів може і повинно цікавити питання про рівні розвитку етнонаціональних спільнот як соціальних суб'єктів, ступінь їх соціальної зрілості. Таким чином, саме поєднання різних підходів до етнічних утворень дозволить аналізувати ці феномени в усій їх складності та в процесі історичного розвитку.

У цьому плані характерними є міркування одного з видатних соціологів сучасності Нейла Смелзера, професора Каліфорнійського університету в Берклі (США). Роздумуючи над суттю тих соціальних процесів, які визначають зміст сучасної доби на межі XX і XXI століть, він вважає її прикметою етнічний ренесанс. На його думку, прагнення національної незалежності було одним з головних факторів, що спричинив остаточну руйнацію радянського комунізму. Але дія етнічнонаціональних чинників торкається не лише колишніх соціалістичних країн. «Нині ці одвічні сили, очевидно, знову заявляють про себе у релігійній, етнічній і лінгвістичній свідомості, в соціальних рухах і у політичній боротьбі в цілому світі».

3 СОЦІОЛОГІЯ НАЦІЇ

З усіх різновидів соціальних спільнот у XIX-XX ст. увагу соціологів найбільш привертають нації. Це зумовлено тим, що етнічний розвиток в модерну добу висунув саме націю як форму

етнічного співжиття людей, що відповідає новим умовам. Соціологи потрактовують націю з погляду групової поведінки, вважаючи її найбільшим із можливих колективів людського суспільства.

Цілком очевидно, що вивчення явища, яке ми називаємо „нацією”, має починатися із запитання: „що таке нація?”. Загальновідомо, що це слово свого часу було „прилаштоване” до певних соціально-політичних чи культурних реалій, навіть більше, воно само перетворилося на інструмент, за допомогою якого ці реалії змінювалися. Відповідно особливого значення набуває проблема еволюції, історії формування та „реформування” терміна „нація”.

Розглянемо стисло еволюцію поняття „нація”, яку виклав сучасний український вчений Г. Касьянов у своїй монографії „Теорії нації та націоналізму” [28]. На думку провідних науковців, це перший в Україні систематичний виклад теорії нації та націоналізму.

Спочатку термін „нація” мав дещо зневажливий зміст і до певної міри відповідний соціальний контекст – у Давньому Римі „націями” називали групи чужинців з певного регіону, зазвичай об’єднаних кровними зв’язками, які не мали таких прав, якими були наділені громадяни Риму. У своїх промовах Цицерон називав „націями” віддалені і „варварські” народи. Згодом поняття „нація” почали ототожнювати здебільшого з місцем народження.

В інших мовах того часу також існували відповідні терміни для позначення чужинців, адекватні латинському слову „нація”. Це „інструментальне” значення терміна – група чужинців, об’єднаних спільним географічним місцем походження чи споріднених кровно, залишалося незмінним протягом століть. Характерно, що від самого початку свого виникнення термін „нація” мав подвійний соціально-психологічний зміст: з одного боку, він виступав як вербальний (від лат. – слово, словесний, усний) інструмент відчуження однієї спільності від іншої, а з іншого – був виявом солідарності для тих, хто до „нації” не входив. У будь-якому випадку один із початкових варіантів терміна мав іноді відверте, іноді приховане ксенофобське (від

грец. – чужий та грец. – страх, побоювання, тобто – нетерпимість чи боязнь) значення.

У середні віки стає об'ємнішим „етнографічний зміст” слова „нація”, з нього поступово зникли елементи зневаги. Об'єднання купців, караванам яких доводилося перетинати чимало кордонів, студентські спільноти за принципом спільного географічного походження та мови називали себе "націями”, тобто слово „нація” набуло ще одного значення – це була вже не тільки „спільнота за походженням”, а й „спільнота інтересів”.

Приблизно з кінця XIII ст. виникло ще одне значення поняття „нація” як угруповання представників інтелектуальної, теологічної, політичної чи церковної еліти того часу, об'єднаних територіальною ознакою. У такому розумінні термін набував вагомішого соціально-психологічного змісту, оскільки давав відчуття належності до престижної формальної групи, підвищував соціальний статус особистості, яка належала до такої „нації”. Можна стверджувати, що це був важливий крок на шляху „соціалізації” даного терміна, й водночас – його подальшої „етнізації” - члени „націй” на церковних соборах епохи пізнього середньовіччя нерідко підкреслювали свою належність до певної країни і, що не менше важливо, - до певної мови, хоча за тих часів домінантною мовою культурного, політичного і релігійного життя була латина.

Зауважимо, що в політичному значенні слово „нація” в середні віки стосувалося передусім елітних верств населення і не застосовувалося щодо „низів”, тобто більшості населення.

На думку американської дослідниці Лії Грінфелд, приблизно у XVI ст. відбулося перше кардинальне зрушення у вживанні терміна „нація”. В Англії його почали застосовувати щодо населення цієї країни, воно стало синонімом слова „народ”. Це означало появу першої нації у світі, нації у тому розумінні цього слова, в якому воно вживається сьогодні, а також початок ери націоналізму.

Згодом, у ході розкладу старого династичного порядку, формування „національних” держав у Європі, розвитку „національних” мов, які заступили латину, і „націоналізації” церков відбулися зміни й у понятті „нація”. З універсальної мови всеєвропейських політичних, релігійних та культурних еліт –

латини, слово „нація” перейшло в мови „національних” політичних і релігійних еліт.

Протягом XVII ст. термін уже використовувався в деяких європейських країнах як відповідний поняттю „народ” і пов’язувався з такими категоріями, як „громадянин”, „державна”, означаючи належність до певної територіально-політичної, а не суто етнічної чи мовної спільності. „Нація” дедалі більше ототожнювалась з „народом” тобто населенням країни, держави загалом.

В останній чверті XVIII ст. слово „нація” у французькій мові фактично стало еквівалентом слова „народ” і вживалося як його відповідник. Д.Дідро у своїй знаменитій „Енциклопедії” визначив „націю” як значну кількість людей, що живуть на певній території й управляються одним урядом, тобто ототожнював „націю” з державою. Це значення терміна „нація” набувало дедалі більшої популярності в мовах тих народів, де процес націотворення відбувався паралельно з процесом формування централізованої держави, політична еліта якої була відносно культурно однорідною.

Отже, англійська й французька мови – мови найпередовіших у XIX ст. в економічному й політичному відношенні народів, культивували передусім політичне значення терміна „нація” і саме в них це слово стало синонімом суверенності народу, незалежності держави, стало, зрештою політичним символом. Етнічні складники терміна не відігравали суттєвої ролі – до „нації” включалося все населення країни, незалежно від етнічного походження. Рівність прав різних етнічних груп гарантувалася належністю до однієї – політичної „нації”. Кожна політична нація – поліетнічна за своїм складом. „Нація” стала синонімом „народу”.

З часом, особливо після Французької революції, - це значення набуло дальшого поширення. Зокрема, в XIX ст. поняття „нація” дедалі частіше (наприклад у Франції, США та Англії) стало ототожнюватися з поняттям „державна” та стало загальноживаним. Ліга Націй, утворена в 1919 р., була, як відомо, об’єднанням держав, як і її наступниця – Організація Об’єднаних Націй.

Щоправда, в німецькій мові слово „нація” вже за нових часів, тобто в „епоху націоналізму”, набуло дещо іншого змісту, аніж в англійській і французькій мовах. Старе поняття „нація”, успадковане від часів існування „Священної Римської Імперії Німецької Нації», підкреслювало єдність німців не за політичною ознакою (як єдність суверенного народу та його держави), а за такими характеристиками, як спільність мови, культури, традицій. Для німців, розпорошених між сотнями, а після наполеонівських воєн – між кількома десятками німецьких держав, „вільних міст”, князівств тощо, слово „нація” і „народ” були синонімами саме в цьому розумінні. Проте терміни „нація” і „державна” у німецькій мові, на відміну від англійської і французької, не були тотожними. Німецьке значення слова „нація”, з наголосом на етнічно-культурних складниках, вплинуло на формування цього поняття в мовах слов’янських й центральноєвропейських народів. Слово „нація” тут здебільшого було синонімом слова „народ”. Воно ототожнювалось передусім з культурно-мовними спільнотами (варто пам’ятати й те, що німецька мова за часів „національних відроджень” слов’янських народів панувала в суспільних науках, а університети з німецькою мовою викладання були тими осередками, де відбувалося навчання інтелектуальних еліт цих народів).

Та обставина, що культурно-мовні характеристики поняття „нація” набули особливого значення саме для тих, хто щойно вступив у „епоху націоналізму”, постає цілком природно й історично зумовленою. Ще у XVIII ст. видатний німецький філософ і просвітитель Йоган Готфрід Гердер охарактеризував „націю” передусім як мовно-культурну спільноту. Ця ідея стала домінантою серед народів Центрально-Східної Європи, які у другій половині XIX ст. вступили у фазу так званого національного відродження і яким доводилося робити наголос на культурних і мовних компонентах цього відродження за браком міцних політичних та економічних еліт, власної державності чи, скажімо, територіальної єдності (чехи, українці, словенці, балканські народи та ін.). Таким чином, ера націоналізму принесла з собою й відновлення „етнічного” змісту поняття „нація”, яке водночас мало досить чіткий політичний контекст.

Піднесення національних рухів у Європі у другій половині XIX століття сприяло тому, що зміст поняття „нація” дедалі більше урізноманітнювався. Зокрема до нього додавалися соціально-психологічні „компоненти”. У знаменитому есе „Що таке нація?”, 1882 р. видатний французький історик і лінгвіст Ернест Ренан заявляв: „Нація – це душа, - це духовний принцип”, підкреслюючи тим самим морально-етичний зміст поняття.

Загострення боротьби між „передовими” і „відсталими” націями, які також прагнули стати „передовими”, поширення „соціального дарвінізму” і расових теорій в Європі наприкінці XIX ст. сприяло тому, що, як і тисячоліття тому, націю почали ототожнювати з „расою”, з „кровними зв’язками”. (Можна, зокрема, згадати заклик Отто фон Бісмарка до німців - „думати кров’ю”). Слово „нація” як синонім расовості, винятковості увійшло до арсеналу агресивної, шовіністичної, расистської риторики.

Зрештою, в середині XIX ст. зміст поняття „нація” доповнився також характеристиками, які стосувалися економічного буття того чи іншого народу. Сучасні дослідники пов’язують це з впливом Промислової революції і появою теорій економічної й політичної модернізації, найяскравішим представником яких був, на думку Р. Шпорлюка, німецький мислитель Фрідріх Ліст.

Отже, семантична (від грец. – означальний – розділ мовознавства, що вивчає значення слів та виразів і зміну цих значень) еволюція слова „нація” відбувалося протягом кількох тисячоліть людської історії.

Сьогодні більшість дослідників погоджується з тим, що „універсальне” визначення „нації” як людської спільноти, якщо воно претендує на повну змістовність, має включати в себе, як мінімум,

- мовні,
- культурні,
- територіальні,
- економічні,
- соціальні,
- соціально-психологічні й
- політичні характеристики.

Жодна з цих характеристик не може претендувати на доміную (від лат. – пануючий, переважаючий) роль. Зрозуміло, що домінують тієї чи іншої з наведених ознак визначається конкретними умовами становлення й розвитку тієї чи іншої нації, історичною ситуацією, рівнем політичного розвитку нації тощо.

Не можна ігнорувати й той факт, що чим „універсальнішим” видається визначення „нації”, тим більше у нього буде складників, що не відповідатимуть якимось конкретним формам буття певних націй на будь-якому етапі їхнього існування. Не існує „рецепту”, що визначає чітке співвідношення згаданих компонентів, на основі якого можна одну спільноту кваліфікувати як „націю”, а іншій відмовити у цьому привілеї.

Отже, універсальна, „вичерпна” дефініція (від лат. – визначаю – коротке визначення якогось поняття) нації неможлива хоча б тому, що в реальності не існує якоїсь „ідеальної нації” у вигляді абсолютного феномена, даності, незалежної від нашого сприйняття „об’єктивної реальності”. Тому далі ми згадаємо кілька визначень, які об’єднаємо в дві концепції (від лат. – сприйняття – система поглядів на певне явище, основна ідея будь-якої теорії): „державну” та „суб’єктивістську”, що певною мірою, відображають процес утворення поняття й водночас дають досить вагоме уявлення про ті явища суспільного життя, які вплинули на формування спільнот, що дістали назву „націй”.

„Державна” концепція нації сформувалася в ході революційних подій у Франції. Вже згадане нами тлумачення Дені Дідро з його знаменитої „Енциклопедії” обґрунтовує ідею „суверенності нації”. Він вважав, що найвища влада в державі повинна виражати загальну волю нації.

Під нацією Д. Дідро розумів усіх жителів тогочасної Франції, тобто ототожнював поняття „представник нації” з поняттям „громадянин держави”.

І хоча Велика французька революція мала відверту соціальну антифеодалну спрямованість, а сама ідея „суверенності нації” тлумачилася соціально, потрібно вказати й на суто національний аспект революції. Дореволюційна Франція була країною, де існувала господарська, культурна, а подекуди навіть етнічна відособленість територій. Революція неабияк

прискорила процес ліквідації тієї відособленості й консолідації жителів Франції в єдину національну спільноту.

Отже, Д. Дідро розглядає націю як одержавлену поліетнічну спільноту.

До „класичних” інтерпретацій „державної” концепції „націй” можна віднести й розробки німецького мислителя, соціолога Макса Вебера. М. Вебер цікавився проблемою нації у двох аспектах: теоретичному і практично-політичному, з погляду місця й ролі німецької нації в тогочасному світі.

Концепція нації Макса Вебера формувалася в системі таких понять, як „національна держава”, „культура”, й була тісно пов’язана з такою сферою, як соціальна психологія. „Нація” у розумінні М. Вебера – поняття, яке, з одного боку, належить до сфери культури, а з іншого – до сфери політики (оскільки його зміст розкривається лише через відношення до держави), поняття, в основу якого водночас покладено соціально-психологічні складники. Нація – це „спільнота почуттів, яка знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і яка природно прагне створити її”.

Ставлення націй пов’язане з формуванням ринкових відносин, які потребують не станових, а національних „громадських” спільнот, де люди є формально рівними. Цей процес був започаткований в Європі приблизно в XVI-XVII ст. (в одних регіонах раніше, в інших пізніше) і набрав більш-менш визначених форм наприкінці XVII – на початку XIX ст. Саме тоді й з’явилася ідея нації.

Формування нації – не одноразовий акт, а тривалий процес, який може розтягтися й на довгі століття. У виникненні цієї спільноти певну роль відіграють зв’язки (господарські, політичні, культурні, державні тощо), котрі сприяли етнічній консолідації в умовах станових спільнот. Вагому роль міг відіграти сильний державний організм, зокрема абсолютна монархія. Деякі нації, наприклад, французька чи англійська, почасти формувалися „згори”, тобто з допомогою державних структур. Проте ці структури не були незмінними: в ході розвитку відносин вони набирали відповідних „буржуазних” форм, що в свою чергу сприяло формуванню нації.

Становлення ринкових відносин веде до руйнування натурального господарства, втягає в систему товарно-грошового обміну дедалі більші (територіально та соціально) маси людей, тобто виникає так званий „загальнонаціональний ринок”. Ринок, з одного боку, веде до соціального розшарування всередині суспільних станів. Серед феодалів, які в період середньовіччя мали відносно єдиний побут, спосіб життя, за умов розвитку товарно-грошових відносин спостерігаємо виділення прошарку багатіїв, які активно виходять на ринок, залучаються до торгових операцій, таким чином „обуржуазнюючись”, і бачимо бідних феодалів, які розоряються до решти. Подібні процеси спостерігаємо також серед селян, ремісників тощо.

З другого боку, ринок потребує високої соціальної комунікації та мобільності і тим самим руйнує станові, конфесійні, етнічні, расові та інші перепони. Внаслідок цього формується „громадянське суспільство”. Тут варто згадати, що в добу середньовіччя кожен стан, етнічна чи конфесійна група жили за своїми особливими законами (і писаними й неписаними). Вони мали навіть свої окремі суди. Людина могла бути відносно рівною в соціальному та правовому сенсі в межах свого стану, але ж ніяк не в межах усього суспільства, що було об’єднане, наприклад, державним організмом. „Громадянське суспільство”, характерне для ринкових відносин, будується на інших засадах-рівності всіх його членів (громадян) перед законом.

„Громадянське суспільство” – це, власне, вже і є нація. Не випадково поняття „громадянин” і „нація” стали своєрідним символом буржуазної революції. Саме таке розуміння нації найбільш поширене нині у високорозвинених країнах, де порівняно рано сформувалися національні держави.

Нація формується на певній території, яка характеризується відносною єдністю. Чимало дослідників, наприклад Липинський В., Гумільов Л., розглядали територіальний фактор як один із найголовніших чинників у цьому процесі.

Територія розселення спільноти не є просто місцем перебування, нейтральним географічним середовищем, до якого люди байдужі, а значимим соціальним простором, довкіллям, яке наділене спільнотою антропоморфними (від грец. – людина та вид, форма – людиноподібний) смислами. З давніх давен мала

місце сакралізація (від лат.-священна річ – священний) простору, що говорить про нерозривність простору і спільноти, яка його посідає. Ця нерозривність простору зовсім не означає, що зміни спільнотою простору свого розселення не відбувалось. Перехід з однієї території на іншу був, тільки він здійснювався не так легко і просто.

Втрата рідної землі, „сакральної території” переживається як загубленість, неповноцінність, відсутність достатньої ґрунтовності суспільного буття, його ненадійності, крихкості, зрештою, як звуження власної сутності. Нерозривність простору і спільноти якраз і надає спільноті відчуття власної тривкості та незнищенності. У території фіксуються значимі для поколінь надіндивідуальні духовні цінності. Останні втілюються в оточуючих предметах, що знаходяться на даній території і виступають матеріальними знаками духовної пам’яті. Це символи історичного минулого спільноти, часові символи, що залишились у сакральному просторі як вічно актуальні „тепер”.

Територіально-географічний простір, або, як кажуть, „рідна земля”, через систему суспільних відносин впливає на формування національної культури. Лихачов Д.С. вважає, що пейзаж – це такий же елемент національної культури, як і все інше. Не берегти рідну природу – те ж саме, що не берегти культуру. Вона – виразник душі народу.

Географічний чинник є визначальним у формуванні соціально-психологічної спільноти нації, яку називають ще „національний характер”. Відома дослідниця історії українського народу професор Єфименко О., яка, до слова, студіювала у Харківському університеті, пише, що українець – пестун природи, яка тут дуже щедра, а тому він звик не утискати себе, його не гнала нужда... Це виразно позначилося на вдачі українця – він повільний, споглядальний, щирий. Українець любить природу, високо цінить окрему людину, прагне „одухотворити весь світ”.

Звичайно, соціально-психологічна спільність відносна, її представляють певні стереотипи мислення й поведінки, спільні для членів нації. Стереотип національного характеру великою мірою визначає характер національної культури, аж до її символіки та сюжетів художніх творів. Наприклад, синьо-жовтий

прапор має глибокі корені в культурі українського народу. На рівні масової свідомості він трактується відповідно до землеробських стереотипів, які мають давнє походження: мовляв, синій колір символізує небо, а жовтий – пшеничний лан.

Національна культура є ґрунтом для формування національної політичної ідеології, без якої неможливо становлення національних політичних інститутів /громадських, військово-політичних організацій, партій, національно-державних структур тощо/. Саме з оформленням національної держави можна говорити про завершення процесу формування нації.

Чеський історик і політолог М. Грох виділяє три моделі націогенезу в Європі ХІХ ст.:

1) у «правлячих народів», себто тих, чия державницька традиція мала багатовікову неперервну тяглість, це нібито трансформація феодальної держави в новітню;

2) у «малих народів» - тих, що не мали ні власного адміністративно визначеного, політичного устрою, ні сильної й неперервної професійно-культурної традиції в рідній мові, ні, нарешті, повної виробленої соціально-класової структури, тобто власного правлячого класу: ці мусили послідовно переходити через всі етапи національного руху. М. Грох вважає, він загалом вкладається у тричленну модель, основні фази якої – академічна, культурницька і політична;

3) «третім шляхом» називає М. Грох рух за національну державність у тих народів, яким до остаточної самочинності бракувало лише одного компонента – політичної незалежності, – як наприклад, Німеччині, Італії або Польщі.

Отже, нація, згідно з «державною» концепцією, це історично виниклий тип етносу, що являє собою соціально-економічну цілісність, яка складається із зв'язаних виробничими відносинами суспільних груп. Іншими словами, визначну роль у становленні й розвитку нації відіграють соціально-економічні фактори. Щоправда на сьогодні відданість одній об'єктивній детермінанті – економічній – зберегла тільки марксистська соціологія, в більшості ж учень прижилася ідея «ансамблевої» багатосторонньої детермінації нації як спільноти.

Французька революція, ствердивши суверенітет особистості в громадянському суспільстві та уможлививши, в кінцевому підсумку, постулат: «що я – це й є суспільство, і суспільство – це я» не тільки явила на світ першу новітню націю (французьку), а й стала каталізатором для націотворчих процесів на цілому європейському континенті. Ці процеси виявили в новочасній історії інший альтернативний до західноєвропейського – «державного» - спосіб національного унезалежнення. Це приклад Польщі.

Фахівці вважають, що роль так званого польського питання у формуванні новітнього образу нації співставна з роллю Великої французької революції. Польща являла собою напрочуд промовистий зразок безсумнівно окремішнього, зрілого (з повною соціально-класовою структурою) і свідомого власної, духовно-практично вбезпеченості окремішності народу, який, однак, знедержавлений та поділений між імперіями, тяжів над східноєвропейськими обширами своєрідним «народом-примарою», «душею без тіла», навіч демонструючи, що «нація» і «держава» – то феномени різного порядку.

Поляки змогли викликати в Європі до життя теорію національності власне тому, що їх позбавлено було державної незалежності, котрою вони втішалися століттями, акурат у пору, коли вони ставали новітньою нацією – сучасницею нової доби народного суверенітету. Тоді Польща зберегла свій суверенітет єдино й виключно засобом культури (насамперед, церкви).

Польський приклад доказав, що тільки культура «виховує», формує націю як таку, детермінуючи, в кінцевому підсумку, й її історичну долю.

«Суб'єктивістська» концепція нації виходить з ідеї нації як духовної спільноти, що впізнає і стверджує себе не в актах невіддільної від насильства політичної сили, а в актах матеріальної та духовної культури. Визначаючи «право життя» за всіма тими об'єктивними чинниками, що в сукупності складають національно-конституційні, як-от спільність території, походження мови, звичаїв і т.д. (цей підбір може варіюватися - марксизм, наприклад, замінив спільність походження єдиною господарською діяльністю), «суб'єктивісти» проте жоден із них не вважають сутнісним, визначальним для нації як типу

спільноти. Натомість у «суб'єктивізмі» пропонують на роль вирішального для існування нації чинника наявність «живої й дієвої корпоративної волі». «Нація утворюється внаслідок рішення утворити націю». Усвідомлення будь-якою нацією себе як вольового й самочинного суб'єкта історії є абсолютно необхідним для постання новітніх політичних націй.

Представники суб'єктивістського підходу до нації вважають, що наявність тих чи інших зовнішніх прикмет цієї спільноти, безперечно, є важливими умовами для народження та існування нації, відокремлення однієї національної спільноти від іншої, вироблення національної свідомості через розчленування понять «ми» і «вони». Але суть нації може лежати лише в ній самій, не ззовні, а всередині її.

Більшість українських соціологів, що працювали в умовах еміграції, схилились до суб'єктивістського підходу в розумінні нації. Серед багатьох прихильників цієї концепції можна назвати Володимира Старосольського («Теорія націй», 1921 р.) та Ольгерда Іпполіта Борковського («Народження нації», 1939 р.).

На думку Старосольського, нація є спільнотою, основою якої є ірраціональна, стихійна воля; вона утворюється інстинктом, психічною схильністю та настроями членів угруповання, що утримує її як внутрішньо зв'язану цілість. На противагу до спільнот, заснованих на фізичних підставах кровного зв'язку (родина, рід, плем'я), нація базується на інстинктах «другого ступеню», типом яких є ідея. Що ж до об'єктивних прикмет нації, то вони, на думку Старосольського, є чинниками, які в даних історичних умовах допомогли національним спільнотам створитися і виступають формами та символами, в яких нація сьогодні проявляє себе, свою суть.

Якщо нація – це повноправний суб'єкт історичного руху, то її життєдіяльність треба розглядати як процес, основною тенденцією якого є переведення культурного стану або стадії розвитку її організму в державну. Тоді державний стан є розвинутою стадією культурного стану.

Основний мотив концепції Борковського збігається з положеннями Старосольського про визначальну роль психічного чинника – національної свідомості, який об'єднує і перетворює первісний народ у новітню націю, яку Борковський розуміє як

окрему суспільно-культурну особовість, індивідуальність, посталу шляхом масового усвідомлення себе як самості. Ним особливо підносяться національна свідомість і воля як вирішальні сутнісні ознаки нації.

В'ячеслав Липинський – відомий український історик, соціолог, політик, публіцист, головною сферою соціологічних зацікавлень якого була соціологія нації («Листи до братів-хліборобів», 1926 р.) розумів націю як певну ідеальну цілісність, сукупність індивідів, злучених духовними зв'язками національної традиції хоч би й на рівні архаїчної, міфологічної свідомості. Цей феномен він називає «містичною ідеєю нації». «Коли в данім етнографічно - відміннім колективі містична ідея нації не існує хоч би в найбільш примітивнім стані, але як щось само для себе, щось, не вимагаючи доказів, то «доказати» національну окремішність такого колективу раціоналістичними «ученими» доказами, «видавництвами і школами», усвідомити національно такий колектив неможливо».

Отже, в основі «суб'єктивістської» концепції нації лежить наполягання теоретиків на творчо-перетворювальному призначенні суб'єктивної, свідомісної, розумно-вольової сторони нації як «колективного індивіда».

Сучасні наукові версії варто почати з версії, яка стала однією з найпопулярніших серед дослідників націй і націоналізму на Заході і значною мірою вплинула й продовжує впливати на наукові дискусії у цій галузі. Вже згадуваний нами американський історик Бенедикт Андерсен назвав її «Уявлені спільноти». Нація, за Андерсеном, це уявлена політична спільнота. «Вона є уявленою тому, - пише Андерсен, - що представники навіть найменшої нації не знайомі з більшістю своїх співвітчизників і навряд чи коли-небудь зустрінуть їх чи навіть почують про них, проте в уяві кожного живе образ їхньої спільності». Взагалі, будь-яка спільнота, більша за село давніх епох, де був можливий особистий контакт усіх жителів між собою, є уявною. Не тільки націю, а й клас, касту, клан і т.п. можна охарактеризувати як уявлені спільноти. Ці спільноти відрізняються одна від одної не тим, що одні з них є нібито справжніми, а інші штучними. Вони відрізняються **способом уявлення**.

„Функціоналістське” визначення нації, досить близьке до сформульованого Андерсеном, запропонував вже згадуваний нами Е. Геллнер. Вважаючи спроби формальної дефініції нації безплідними, він обмежився „опосередкованими”, „функціональними” характеристиками, наявність яких свідчить про існування нації. Люди належать до однієї нації, наголошував він, „...тоді і лише тоді, коли вони належать до однієї культури, де культура означає систему ідей, символів, асоціацій (від лат.-сполучення, з’єднання – добровільне об’єднання осіб або організацій для досягнення спільної мети) та способів (соціальної) поведінки й спілкування. Водночас люди можуть вважатися представниками однієї нації „...тоді і лише тоді, коли вони **визнають**, що належать до єдиної нації. Іншими словами, ...нації – це артефакти (від лат.-штучно зроблене) людських переконань, лояльностей і почуття солідарності. Означена категорія осіб (наприклад, населення якоїсь території або носії якоїсь мови) стає нацією там і тоді, де й коли представники цієї категорії безумовно визнають певні взаємні права та обов’язки як необхідну умову членства в нації. Саме це визнання одне одного як членів співтовариства перетворює їх у націю, а не будь-які інші спільні ознаки, що відокремлюють цю категорію від інших”.

В інтерпретаціях вже згадуваного Ентоні Сміта нація представлена, передусім, як найбільший в історії людський колектив, як велика суспільна група з певними законами колективної соціальної поведінки. Згодом Е. Сміт конкретизував це узагальнене визначення нації тими „спільними характеристиками”, яких він спочатку уникав. Нація – це „...сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, спільну масову, громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов’язки для всіх їх членів”.

Отже, практично Е. Сміт дає синтетичну, узагальнену характеристику нації як великої суспільної групи. Група, якій бракує бодай однієї з наведених ознак, на думку Е. Сміта, не може вважатися „завершеною” чи „усталеною” нацією.

Подібну спробу представити нове, синтетичне поняття нації на основі врахування сучасної строкатої етносоціальної реальності та етнічного ренесансу на межі ХХ і ХХІ століть

здійснює професор Колумбійського університету (США) О. Мотиль. На його думку, націю сьогодні можна найкраще зрозуміти як сукупність людей, що поділяють певну семіотичну (від грец.- пов'язаний із знаком – наука про різні системи знаків, які використовують для передачі інформації) систему, об'єднані певною семіотичною мережею і які є свідомі цього (тобто є свідомість щодо такої семіотичної пов'язаності). Цю семіотичну мережу О. Мотиль розглядає у вигляді символів (від грец. – прикмета, ознака – умовне позначення будь-якого предмета, поняття або явища) і знаків, які відрізняють одну національну спільноту від іншої. До них належать спільні способи і знаки комунікації, спільні символи, мова, спосіб мислення і поведінки, міфологія, спільні символічні вартості тощо. Очевидно, викладений підхід намагається поєднати певні об'єктивні характеристики нації, які набувають зростаючої ваги в сучасному світі (насамперед систему культурних вартостей і символів) з прагненням належати до спільноти, в основі якої подібна система культури і закладена, і існує, і розвивається.

Таким чином, концептуальний поділ у розумінні й осмисленні феномена нації відбувається за кількома напрямками. Найзагальніший рівень диференціації між аналітичними підходами визначається прагненням зосередитися на об'єктивних і суб'єктивних чинниках формування, розвитку та життєдіяльності нації і, відповідно, на тому, яким з них віддати перевагу. Більшість дослідників погоджується з тим, що необхідно враховувати як суб'єктивні, так і об'єктивні чинники, розбіжності стосуються здебільшого співвідношення перших і других, а також питання про те, які з них стають вирішальними в той історичний момент, коли можна говорити про факт існування нації.

На думку Г. Касьянова, цілком очевидно, що існує суб'єктивна ознака, яка є вирішальною для існування нації, ознака, наявність якої чітко вказує на факт реального існування певної конкретної нації як такої, нації у модерному розумінні цього слова. Різні дослідники називають її по-різному: «колективною солідарністю», «почуттям спільності», «щоденним плебісцитом», «національною свідомістю» тощо, тобто йдеться

про самоусвідомлення певної спільності, яке знаходить своє вираження в терміні «нація».

Підсумовуючи це питання, можна сказати, що основні положення соціології нації повинні узгоджуватися із сучасним уявленням про соціологію на загал. Соціологія займається аналізом суспільства як органічної соціальної системи, утвореної з спільнот-суб'єктів, до яких належить і нація. Нація, в свою чергу, виступає великою соціальною спільнотою, члени якої свідомі своїх спільних політичних, культурних, господарських та інших інтересів. Національні інтереси, на думку Н. Черниш, - це вибіркова скерованість нації на збереження своєї самобутньої життєдіяльності та її розвиток в усіх сферах суспільного життя у гармонії із загальнолюдськими вартостями та ідеалами. Свій концептуальний вираз національні інтереси знаходять в національній ідеї, зміст якої зумовлений історичними епохами у житті нації та її істотними соціальними характеристиками. Щодо суті національної ідеї, то в ній відображення і осмислення реального стану національного розвитку доведене до обґрунтування мети досягнення національної незалежності і здобуття державного статусу. Таким чином, в національній ідеї об'єктивне знання підноситься до усвідомлення цілей і устремлень суб'єкта. В даному випадку соціальним суб'єктом є нація, а усвідомлення нею цілей і шляхів досягнення національної незалежності знаходить прояв в її національних інтересах і практичній діяльності щодо їх реалізації. Отже, національні інтереси виступають збудником волі до практичних дій, особливо в часи національного відродження.

Уявлення про націю як окремий суб'єкт і героя історії, «особовість» з власним життям, волездатністю та власною долею – стає загальноприйнятим в сучасній соціологічній думці. Згідно з цим положенням, суть національного відродження полягає в усвідомленні нацією себе як активної дійової особи історії та сучасного світу.

4 НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ЯК ПРОБЛЕМА СОЦІОЛОГІЇ НАЦІЇ

Проблема національного відродження, на думку дослідників, виступає однією з центральних в соціології нації. Це зумовлюється тим, що для соціолога необхідно з'ясувати не лише сутність нації, її характерні ознаки і специфічні особливості, але й поглянути на це соціальне явище в конкретно-історичному ракурсі. Виходячи з цього слід визнати, що зміст і скерованість процесів національного відродження залежать від багатьох соціальних чинників, притаманних кожній окремій історичній епосі. Відповідно на кожному етапі історичного розвитку тієї чи іншої нації висувуються нові, специфічні завдання.

Ми розглянемо лише модерний етап історичного поступу, а саме події кінця ХУІІІ-ХХ ст. Крім того, акцент робиться на національному відродженні так званих «малих», «неісторичних», «селянських» або «соціологічно неповних» націй, до яких протягом довгого часу відносили й Україну. Послугуючись цими виразами Р. Шпорлюка, ми хочемо лише зайвий раз підкреслити, що націогенез західноєвропейських країн суттєво відрізнявся від націотворчих і державотворчих процесів у центрально – і східноєвропейських країнах.

Суть національного відродження і його внутрішній сенс (у випадку цих останніх країн) вимагає переходу від «етносу – в – собі» до «етносу – в – собі – й – для – себе» (тут використовується вислів українського вченого В. Жмири), тобто перетворення національного організму в масово свідому націю. Цей процес здійснюється ступенево, вже згадуваний нами професор Празького університету М. Грох вважає, що він загалом вкладається у тричленну модель, основні фази якої – академічна, культурницька і політична. Декілька центрально - і східноєвропейських країн пройшли цим шляхом; ці фази можна прикласти і до модерної історії України, не забуваючи при цьому, що на українських землях національне відродження має відчутні специфічні нетипові риси.

На першій, **академічній фазі** дана нація стає предметом уваги дослідників, які збирають і публікують народні пісні і легенди, прислів'я і говірки, досліджують звичаї і вірування,

укладають словники, аналізують історичні події, - і усе це робиться мовою іншого, панівного в даній державі народу (у випадку України – російською або польською мовами). На другій, **культурницькій фазі**, мова, яка раніше була предметом вивчення, стає літературною і загальноживаною національною мовою у науці, мистецтві, літературі, у політиці, громадському житті, побуті і взагалі в місті (бо на селі нею користувалися здавна). Завершенням національного відродження і рівночасно його **політичною фазою** є усвідомлення потреб політичного самоврядування та суверенності, висунення вимог власної держави та досягнення чи реалізація цієї мети.

Завданням соціології нації у цьому плані є дослідження процесів національного відродження в їх специфічному прояві, ступеню реалізації і втілення у життя змісту основних фаз, виявлення труднощів, які стоять на перешкоді національному самовизначенню та самоствердженню.

Своєрідність ситуації в Україні полягає в тому, що досягнення де-юре (тобто в юридичному сенсі) мети національного відродження – проголошення української самостійної незалежної держави – аж ніяк не означає остаточного розв'язання завдань всіх трьох фаз національного відродження. В Україні не можна вважати вповні завершеною академічну фазу, бо накопичення знань українського народу про себе нині лише розпочалося і триває. Мова йде не лише про повернення та очищення від фальсифікацій наукових здобутків старої української історіографічної, історіософічної, етнографічної, соціологічної та інших наук. Слід нарощувати науковий потенціал сучасних соціогуманітарних дисциплін з метою одержання достовірної наукової інформації про націю – і державотворчі процеси, які відбуваються в Україні нині.

На часі сьогодні й вирішення багатьох завдань культурницької фази: відродження культурних традицій, історичної свідомості, повернення в повному обсязі комунікативних функцій української мови в усіх регіонах України та на всіх щаблях суспільного життя – від Верховної Ради до школи та доквілля, витворення й досягнення структурної повноти сучасної української культури.

Нарешті, не знімаються з порядку денного завдання наповнення реальним змістом політичного самоврядування і суверенності, розбудова політико – правних форм національної свідомості як в окремих осіб спільноти, так і українського народу в цілому. Варто прислухатись до думки зарубіжних вчених українського походження, які вважають, що в сучасній Україні ще немає і теоретичної політології українського питання, точного соціологічного аналізу суспільно-політичної, економічної і особливо національної дійсності. Натомість в західній науковій (зокрема політологічній) думці високо цінується соціологія, її аналітичні і прогностичні функції та зростаюча роль у політиці, в діяльності з великими людськими масами.

Таким чином, утворення власної національної держави в Україні має створити належні умови для реалізації всіх класичних фаз і новоутворених підфаз чи підетапів національного відродження. Для України процеси національного відродження не можуть вважатися завершеними із досягненням основної мети, в повному обсязі, що і відрізняє українську ситуацію у галузі відродження від аналогічних процесів у багатьох наших сусідів. Ця специфіка докладно розглядається у працях таких відомих істориків і соціологів, як Р. Шпорлюк, Дж. Грабович, О. Мотиль (США), Б. Кравченко, Ф. Сисин, І.-П. Химка, Д. Марплз, Д. Орел (Канада), М. Чех (Польща); доцільно використати також праці вітчизняних дослідників Я. Дашкевича, Я. Грицака, В. Євтуха, О. Забужко, О. Погорілого, В. Хмелька, М. Шульги та багатьох інших. Для соціологів їх наукові пошуки є цікавими насамперед тим, що допомагають зрозуміти місце України в світі, співвіднести протікання націо- та державотворчих процесів у власній домівці і в європейському регіоні, побачити транснаціональну перспективу в цілому.

Говорячи про основні завдання соціології нації під час розгортання і наповнення якісно новим змістом процесів національного відродження, вже згадувана Н. Черниш перш за все підкреслює необхідність соціологічного аналізу проблеми державо – і націотворення, консолідації української нації. На думку українських соціологів, етнонаціональний розвиток сучасної України – надзвичайно складне явище, що характеризується такими тенденціями:

- скорочення питомої ваги українців у складі населення. Правда, ця тенденція – скорочення питомої ваги представників титульної нації, спостерігається в більшості країн Європи;

- поділом населення України на три великі лінгвістичні групи: україномовних українців (40%), російськомовних українців (30%) та російськомовних росіян (20%);

- існуванням різного ставлення до проблем державного суверенітету: прихильників входження України до міжнародного утворення на зразок Союзу Незалежних Держав на чолі з Росією є значно більше в східних, південних і частині центральних регіонах, натомість в західних регіонах переважають прагнення до існування України як самостійної незалежної держави;

- наявністю різних політичних симпатій населення у цих регіонах, коли на Сході традиційно підтримують комуністичну, соціалістичну партії та аграріїв, а на Заході – радикальних і поміркованих націоналістів та демократів.

Зазначені процеси і явища, безперечно, ускладнюють національне відродження України в цілому, загострюють проблему регіоналізму, яка дістала в нас політичного забарвлення. Це дало змогу деяким київським соціологам вжити навіть новий термін – «політична географія України», який витворився з часу виборів другого президента та існує і сьогодні, що й зумовило, як підкреслює відомий український соціолог В. Хмелько, поляризацію політичних уподобань населення Заходу і Сходу і надало політичній диференціації форми територіального поділу країни. На його думку, соціологам слід докладно вивчати ситуацію в Україні, а політикам, спираючись на одержану соціологічну інформацію, - створити умови для формування в Україні найбільш надійної основи непохитності самостійної державності – єдиної політичної нації, всі представники якої зможуть усвідомлювати себе українцями незалежно від своєї етнічної чи лінгвоетнічної приналежності та існуючих стереотипів мислення і поведінки.

Отже, соціологія нації в змозі допомогти реалізувати можливість приведення організаційних форм політичного життя у відповідність до національних інтересів свого народу.

5 НАЦІОНАЛІЗМ: ТЕОРЕТИЧНИЙ РОЗГЛЯД ПРОБЛЕМИ

Сьогодні, в теорії та практиці суспільного життя кожного соціума, невід'ємним від поняття «нація» є поняття «націоналізм». Як зазначає вже згадуваний нами Г. Касьянов, подібно до терміну «нація» слово «націоналізм» має не менш складну специфіку визначення і також всі ознаки «понятійного хамелеона».

Вищерозглянуті питання розкривають специфіку соціологічного аналізу етнонаціональних спільнот. Соціологи потрактовують націю з погляду групової поведінки, вважаючи її найбільшим із можливих колективів людського суспільства. Націоналізм, здебільшого, пов'язується з характером відносин між націями, а звідси загострення проблеми, якщо в свідомості людей, ідеології, політиці тощо панує однобоке, м'яко кажучи, спрощене тлумачення націоналізму.

Знаменна з цього погляду в марксистській соціальній філософії, на думку О. Забужко – сучасної української поетеси, письменниці, філософа, еволюція поняття «націоналізм», яке в остаточній марксистсько-ленінській інтерпретації списане «за відомством» «буржуазної ідеології», прирікається на суто конвенційне (від лат.- договір – те, що встановлюється за договором) вживання, перетворюючись буквально на «слово-тиран» у чейзівському сенсі: непомірно розростається його об'єм, котрий урешті, в період тоталітарної диктатури, неявно увібрав у себе національне в усіх його самостійних, сутнісних проявах до вузькокультурного включно (наприклад, «націоналізм у мовознавстві» - словосполучення, в принципі абсурдне, бо мова є національною ознакою).

Відбулося те, що передбачав Дж. Орвел у трактаті «Про новомову» (епілозі до роману «1984»), говорячи про виникнення слів «призначених, не на те, щоб відбивати, а на те, щоб убивати значення. Значення цих слів... розширилося так, аби схопити цілу множину понять; упакувавши ці поняття в одне слово, їх уже легко було відкинути й забути».

Таким чином, з одного боку – розпухлий до безсенсовності «націоналізм» – цей термін-монстр, що, мов біблійні худі корови,

пожер ситих – «національну ідею», «національну свідомість», «національні почуття», не кажучи вже про гегелівський «національний дух» тощо, а з другого – відсутність ефективної категоріальної сітки для позитивного опису предмету. В марксистсько-ленінській системі тематичних пріоритетів національному відводилося, в найліпшому разі, місце «необхідного зла».

Звичайно, достосовуючись до вимог суспільної реальності, марксизм-ленінізм, як програма соціального діяння, мусила виправляти свої хиби, і тоді вигнане в двері національне влізло в вікно – так з'явилася на світ концепція «соціалістичної нації» та «нової історичної спільноти людей – радянського народу» як нібито переходною формою до наступного «злиття націй».

Можна погодитися з американським істориком, політологом Р. Шпорлюком, що «коли комунізм завдав поразки доктринам-суперницям, то своєю перемогою він завдячував тому фактові, що прийняв принаймні декотрі з національних принципів і сам став національним, властиво націоналістичним».

На практиці кожна «теорія нації» так чи інакше водночас є й «теорією націоналізму», і навпаки.

Якщо навести визначення націоналізму в Політологічному енциклопедичному словнику вже пострадянського часу, під редакцією Ю. Авер'янова, Москва, [1, с. 195]: «націоналізм – ідеологія, психологія, суспільна практика, світогляд та політика підкорення одних націй другими, проповідь національної винятковості, розпалювання національної ворожнечі, недовіри та конфліктів», то зрозуміло, що з таких позицій розібратися в сутності такого складного соціального феномену – неможливо. Почнемо з історії самого слова.

Термін «націоналізм», на думку дослідників, зустрічається вже в ХУ ст., проте поширення набув лише в ХІХ ст. З самого початку слово «націоналізм» мало як позитивне, так і негативне значення. Загалом його зміст і значення залежали від історичного контексту й культурно-інтелектуальних та політичних традицій тієї чи іншої країни. Здебільшого в мовах націй, які прагнули «національного визволення», переживали період «національного відродження» чи націотворення, слово «націоналізм» мало нейтральний або позитивний контекст, ототожнювалося з

боротьбою за національні права. Поширення марксизму в Європі й, зокрема, в центрально- і східноєвропейському регіонах, загострення міжнаціональних суперечностей і боротьба між передовими націями за економічний і політичний поділ світу, що вилилась в Першу світову війну, призвели до того, що слово «націоналізм» дедалі більше, особливо, в масовій свідомості, набувало негативного значення, ототожнювалось із ксенофобією і національною ворожнечею. Зрештою, слово «націоналізм» стало вживатися і як ідеологічний ярлик, і як публіцистичний термін, зміст якого трактується часом надзвичайно широко.

Зрозуміло, що все це не сприяло винаходів якоїсь універсальної дефініції націоналізму. Безперечно, універсальна дефініція, як і у випадку з терміном «нація», на думку дослідників, неможлива і непотрібна, проте, варто якось систематизувати різні підходи до визначення цього поняття. Можна лише вкотре визнати, що кількість інтерпретацій терміну «націоналізм» безпосередньо залежить від кількості дослідників, які звертаються до з'ясування сутності феномена, що його це слово відображає. Як і у випадку з терміном «нація», перед нами хаос дефініцій, пов'язаний, по-перше, з поліморфністю самого феномена націоналізму, колосальною кількістю його історичних утілень і перевтілень, які вже трапилися і яких можна очікувати в майбутньому.

Характерно, що відчувається й певний тиск політичної кон'юнктури, оскільки націоналізм як суспільно-політичне явище залишається одним із найвпливовіших чинників сучасного історичного розвитку. Нарешті, у світовому суспільствознавстві існує й співіснує кілька інтелектуальних шкіл і традицій, кожна з яких інтерпретує націоналізм у свій спосіб, з відповідним термінологічним інструментарієм.

Отже, поняття «націоналізм» за своїм первісним змістом загалом дуже широке й обіймає всю сукупність новітніх інтелектуальних течій у філософській, політичній, соціологічній і т. ін. науках, що беруть цілісність національної спільноти за відповідний пункт своїх концептуальних побудов.

Перш за все, націоналізм – це **політична доктрина**, в якій британський політолог А.Л. Сміт вирізняє сім сутнісних структурних характеристик:

- переконання, що людство природним чином поділяється на нації;
- що нації мають свій особливий, тільки їм притаманний характер;
- що вся політична влада походить від націй;
- що людина, аби досягнути свободи й самореалізації, повинна ідентифікувати себе з певною нацією;
- що нації потребують свого втілення у власних державах;
- що людина мусить у кінцевому підсумку зберігати вірність інтересам своєї національної держави;
- що національна держава є необхідна умова світової свободи й гармонії.

Американський історик Г. Кон ще в 1953 р., делікатно посилаючись на «невизначеність» поняття «націоналізм» в СРСР, дав класичне визначення націоналізму – «як стан розуму, переконаного, що найвища цінність для особистості є створення національної держави».

І. Берлін, відомий західний публіцист, також вважає, що націоналізм досить складне явище, що до цього часу лишилося дивним чином недооцінене, геть неадекватно потрактоване в своїй значущості. У своїй праці «Націоналізм: знехтувана сила» він доводить, що націоналізм не вичерпується державно-політичною іпостассю (від грец. – прояв, основа, суть), але нехтувати ним як політичним принципом не можна.

Відомий англійський політолог Е. Геллнер у праці «Нації та націоналізм» розкриває націоналізм як політичний принцип, суть якого полягає в тому, що політична і етична одиниці повинні збігатися. Є етнічні групи і є політичні системи – держави з кордонами і т. ін. Націоналізм як теорія політичної законності й полягає в тому, що етнічні межі не повинні перетинатися з політичними кордонами. У протилежному разі виникає націоналістичне почуття (невдоволення) і потім певний націоналістичний рух з метою «усунути» несправедливість.

Зайве нагадувати, що нам, як і названим авторам, йдеться про науково авторитетні концепції, себто такі, які в дальшому перебігові європейської інтелектуальної історії засвідчили свою ідейну плідність – ця осторога відразу відмежовує нас від рясних

расистських та шовіністичних ескапад (від франц.- витівка, образлива витівка, ворожий випад) свого часу.

Отже, націоналізм – основоположний принцип державного устрою більшості країн світу. Саме він зумовив розпад імперій на багатонаціональні держави. Тому, по-перше, з націоналізмом як принципом політичного устрою не треба «боротися» (та й безперспективна така боротьба). Розв'язання проблеми полягає в створенні або мононаціональних держав, або життєздатних федерацій, конфедерацій. По-друге, оскільки на Землі є й буде багато етнічних груп, що не мають у тій чи іншій ситуації державності (а повністю однорідних у національному плані держав у світі практично немає), націоналізм завжди тією чи іншою мірою проявлятиметься й ефективна боротьба з ним можлива лише в правовій державі з розвинутою інфраструктурою.

Ідея націоналізму як духовної єдності, або, як її називає американський політолог Р. Шпорлюк, – **«культурний націоналізм»**, пов'язана з німецьким поетом і філософом ХУІІІ ст. Гердером. Гердер, по суті, винайшов ідею незалежності. Він вірив, що достоту так, як люди мають потребу їсти й пити, мати безпеку й свободу руху, вони також потребують належати до якоїсь групи. Як їх цього позбавлено, вони почуваються самотніми, приниженими, нещасними. Його центральна думка – самотність це не так відсутність інших людей, як життя серед людей, які вас не розуміють; люди можуть розуміти одні одних лише в тому разі, коли належать до спільноти, де спілкування не потребує зусиль і є майже інстинктивним.

Німецький філософ Й.Г. Фіхте проголошує, що національний принцип – духовний, не природний, не біологічний, не вроджений і т.д. – кожен, хто вірить у духовність та у свободу цієї духовності через свободу, той, де б він не народився та якою б мовою не говорив, є нашого роду, нашої генеалогії, нашої настанови. Можна, отже, будучи фактичним німцем, не бути духовно – не дорости до «німецької» як такої: за якихсь сім десятиліть по тому Ф. Ніцше у «Веселій науці», керуючись так сформульованим «національним принципом», візьметься зревівувати під оглядом «німецькості» національну

філософію й відмовить Шопенгауерові, на противагу Лейбніцу, Канту й Гегелю, у праві називатися «філософським німцем».

Отже, фіхтевське розуміння національного полягає у визначенні свого народу як осібною духовного індивіда та ідеї специфічної, відмінної від інших долі, як приділу - покликання .

Розвиваючи цю ідею, чеський філософ Я. Коллар вважає, що слава нації нині не ґрунтується ні на численності, ні на дужій тілесній будові, ні на видатному хисті помщатися за кривди; вона не ґрунтується також на сліпому наслідуванні французьких мод та звичаїв, а на морально-інтелектуальній величині, духовній діяльності та самостійності духу.

Взагалі, в зарубіжній літературі з цього питання побутує погляд на так званий націоналізм виключно як на масову, колективну емоцію типу релігійної, або як стан мислення.

I. Берлін під націоналізмом розуміє переконання, що, по-перше, люди належать до певної визначеної групи, яка відрізняється від інших способом життя; що риси окремих людей, які складають цю групу, сформувалися і можуть бути зрозумілі лише в контексті властивостей групи, виражених у категоріях спільної території, звичаїв, законів, спогадів, вірувань, мови, форм мистецької та релігійної діяльності, суспільних інститутів і стилів життя, до чого дехто додає ще спадковість, спільність крові і расові особливості;

по-друге, існує переконання, що нація є тою основною суспільною цілістю, в рамках якої природа людини реалізується повністю, і що завдяки виникненню та існуванню нації можуть існувати інші суспільні одиниці;

по-третє, утвердження власної національності як цілісного абсолюту, коли один із національних аргументів та вірність окресленим переконанням, за даний тип поведінки, служіння певній меті і певному способу життя є те, що ці переконання, цілі способи поведінки й життя є НАШІ.

I, нарешті, у разі неможливості узгодити потреби організму, якого я частина, з цілями інших груп, мені, або суспільству, якого я невід'ємний член, нема іншого виходу, як лише примусити ті групи (якщо потрібно, й силоміць) поступитися мені або моєму суспільству.

Від часу свого зародження у ХУІІІ ст. націоналізм набирав різних форм. Автори гадають, що в своїй сутності – це дві протилежні форми: неагресивний націоналізм та агресивний.

Неагресивний націоналізм виходить з ідеї самовизначення та самоствердження: від культурного до державного націоналізм у вищенаведеному розумінні є одне з породжень філософії національної ідеї. На наш погляд, найповніше виразив філософсько-класичне визначення «національної ідеї» найвидатніший релігійний філософ ХХ ст. М. Бубер: «...ми говоримо про національну ідею, коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі». Відповідно філософією національної ідеї є всі форми теоретизування та художньо-публіцистичного аналізу, в яких національна самосвідомість ставить собі питання смисловиттєві чи, за визначенням того-таки М. Бубера, «реальні», такі, що зачіпають не лише інтелект, а цілу людську істоту, отже, є насущними для буття національної спільноти в усій його ціннісно сприйнятій людиною конкретності.

Хоч ми визнаємо, що філософія національної ідеї стосовно націоналізму незрівнянно ширша й багатша (обіймає його собою), за своєю суттю неагресивний націоналізм і філософія національної ідеї співпадають. Вони – плюралістичні: кожен народ, його історія й культура мають однакову вартість і заслуговують на місце під сонцем, заперечуючи саму ідею вищості одного народу щодо іншого.

Й.Г. Гердер, італійський філософ ХУІІІ ст. Джамбатісто Віко, О. Герцен ставилися до будь-якої відданості абстрактній єдності й універсальності з великою підозрою. Для них Англія буде Англією, Франція – Францією, Росія-Росією. Відмінності не можна та й непотрібно нівелювати. Для них культури народів були несумірні, більш того множинність культур нездоланна. Звідси випливає, хоч вони й не висловлювали цього явно, що гонитва за загальною гармонією чи досконалою державою – помилка, і часом фатальна. Й.Г. Гердер, І. Берлін вважають космополітизм (від грец. – громадянин світу – теорія, яка доводить необхідність заміни національного загальносвітовим)

нікчемним. Люди не можуть розвиватися, коли вони не належать до певної культури, навіть якщо вони повстають проти неї і цілком її перетворюють, вони все-таки належать до річища традиції. Можуть витворюватися нові потоки, але вони, врешті, виходять із єдиної ріки, з основоположної центральної традиції, яка, подеколи і в докорінно змінених формах, виживає. Але коли потоки культури не мають роду й рідної мови, то це призводить до повного всихання всього людського.

Якщо виходити з ідеї неагресивного націоналізму – визнання різноманітності, плюралізму, тобто можливості багатьох несумісних ідеалів, що захоплюють людей, способів життя, взаємодопомоги між різними, непоєднаними світоглядами, культурами, то важко припустити, що сьогодні все це може зрівняти, знівелювати якийсь величезний нищівний чобіт.

Націоналізм, який ми назвали **агресивним**, як доктрина тяжіє до монізму, хоч і не завжди в нього переходить. Деякі націоналісти намагаються довести, що їхня нація перевершує усі інші; що її цілі, вимірювані певним об'єктивним, понаднаціональним мірилом, перевершують цілі всіх інших націй і що її культура формує людей, здатних реалізувати справжнє людське покликання, куди повніше, ніж можуть зробити представники інших культур. Сюди належить і гегелівська ідея вищого призначення історичних націй, кожній із яких відведено певне місце й час; і не в усьому коректна спроба М. Данилевського увесь «слов'янський культурно-історичний тип» уособлювати в Росії, на тій підставі (для нього самозрозумілій і самодостатній), що тільки Росія з посеред цілого слов'янського світу витворила власну державу; і сьогоднішні настанови О.І. Солженіцина, що тільки Росія здатна об'єднати слов'янські народи колишнього СРСР в єдину державу.

Цей націоналізм Г. Кон визначає як «пан-націоналізм» (пан-від грец. – все; у складних словах як всеохоплюючий). Варто оцінити термінологічну дотепність американського історика: частка «пан» «влучно відбиває динаміку розвитку (чи точніше, деградації) принаймні двох націоналізмів у ХХ ст. (німецького й «перерядженого» під «пролетарський інтернаціоналізм» – російського), що виступили на кін історії з претензією на роль

універсального, всесвітнього принципу, розігравши безпрецедентну за масштабами, справді-таки всесвітню трагедію».

Умови виникнення націоналізму як ідеї самоствердження нації розглянув І. Берлін. У першу чергу – це реакція на завдану суспільству кривду. Уражений, так би мовити, народний дух схожий на притиснуту до землі гілку, яка люто шмагає, коли її відпускають. Націоналізм – на відміну від самої національної свідомості, тобто почуття належності до нації, – це перш за все реакція на протекційне (від лат. – прикриття, захист) чи навпаки зневажливе ставлення до традиційних вартостей даного суспільства, наслідки кривд і принижень, яких зазнають суспільно найсвідоміші одиниці, саме в цих людях урешті народжується гнів і почуття власної вартісності. Люди втомлюються від того, що їх зневажають, ними попихують. Націоналізм, принаймні на Заході, постав із ран, що їх завдав такий тиск. А щодо Східної Європи й колишньої радянської імперії, то вони сьогодні здаються однією величезною незагоєною раною: конфліктують, уже давно не миряться вірмени й азербайджанці, та й між грузинами, чеченцями, осетинами й росіянами (і навіть українцями й росіянами) нуртують пристрасті. Після років пригнічення та приниження буде, певно, сильна зворотна реакція, вибух національної гордості, часто агресивної оборони своїх прав звільненими націями та їхніми лідерами.

Аналізуючи ту чи іншу ситуацію в міжнаціональних відносинах, треба виходити з принципу причинно-наслідкової залежності. Відомо, що тривале рабство змінює характер народу. Рабство розвиває в людині найгірші риси, найтемніші схильності. Рабська психологія живить ідею меншовартості того чи іншого народу, його історії, культури, мови, затримує самоусвідомлення народу не тільки на ґрунті політичної ідентичності, а навіть і культурної.

Під виглядом боротьби з націоналізмом ведеться боротьба з національною елітою. Справа в тому, що рана, заподіяна колективним почуттям суспільства чи почуттям його духовних провідників, є обов'язковою, але не достатньою умовою виникнення націоналізму. Існує ще одна: щоб націоналізм міг

розвинути в суспільстві, в уяві частини найсвідоміших його представників, має з'явитися у розвинутій чи бодай зародковій формі образ своєї нації, створений на основі певного єднального чинника: мови, етнічного походження, спільної (справжньої або уявної) історії, тобто мають з'явитись ідеї та почуття, досить чітко усвідомлені людьми освіченими й чутливими до суспільних та історичних проблем і меншою мірою або й зовсім не усвідомлені простим людом.

Ті, хто має в своїй уяві цей образ нації, починають реагувати з обуренням на легковажне чи зневажливе до неї ставлення; завдяки цьому частина з них перетворюється на свідому інтелігенцію. Це вони – поети й прозаїки, історики й критики, теологи та філософи – виступають публічно й пишуть звернення до людей, намагаючись розбудити в них усвідомлення кривд, яких вони зазнають як нація, бо, як писав Ф. Шіллер, рабство – річ ганебна, але рабська психологія в свободі гідна зневаги. Д. Писарев у статті « Генріх Гейне» писав, що той народ, який згоден переносити всілякі приниження та губити всі свої людські права, лише б не братися за зброю і не ризикувати життям, приречений. Його обов'язково поневолять сусіди або заморять голодною смертю домашні благодійники.

Тож боротися треба не з націоналізмом як таким, а з причинами, що породжують зневажливе ставлення одних народів до інших. Варто було б прислухатися до думки Я. Коллара, яка сьогодні набуває етично бездоганного гуманістичного значення, що ганьбою криється не так раб, як той хто обертає в рабство, не так гноблений, як гнобитель, що позбавляє свободи.

Нарешті, необхідно відмітити, що в нашій свідомості (і суспільній, і особистій) поки що панує марксистсько-ленінська світоглядна та методологічна орієнтація стосовно національного. Національне ми розглядаємо (якщо, взагалі розглядаємо!), так би мовити, в протилежний, зменшувальний кінець телескопа. Національне лишається дивним чином недооцінене, геть неадекватно потрактоване у своїй значущості. І. Берлін має рацію, стверджуючи, що національне мислиться й переживається як щось тимчасове, таке, що зникає, смертне, щось, що випинається на яві в разі порушення щодо нього соціальної

справедливості, і вгадати в ньому одну з провідних детермінант також і грядущої історії не спромігся ніхто.

Отже, націоналізм – поліморфний і поліфункціональний феномен, його дія проявляється у різних сферах життя людського суспільства. Націоналізм існує на політичному рівні як відповідний рух. Як ідеологія він сформульований у певній доктрині (чи доктринах), які обґрунтовують природу і права певних людських спільнот – націй та легітимних взаємин між цими спільнотами на міжнародному рівні. Зрештою, існує економічна версія націоналізму, психологічна тощо.

«В ідеальному варіанті, – стверджує Е. Сміт, - націоналізм дає розрахунок необхідних ресурсів і рецепт оптимального способу життя, необхідних для забезпечення автономії (від грец. – незалежність) та автентичності (від грец. – справжній – дійсний, правильний); якщо цього не вдається досягти, націоналісти змагаються за максимальний контроль над своєю землею та її ресурсами. До того ж націоналізм діє ще на соціальному рівні, вимагаючи єдності й дієвості «народу», рівності людей як громадян перед законом та їхньої участі в суспільному житті задля « національного блага». Дивлячись на націю як на родину «з великої літери», він прагне створення духу національної єдності й братства серед членів нації; ось чому він проповідує соціальну єдність кожної нації.

Проте в найзагальнішому розумінні «націоналізм варто розглядати як різновид історичної культури та громадського виховання, той, що перебиває собою або замінює старі моделі релігійної культури та сімейного виховання. Націоналізм – це дещо більше за політичний стиль чи доктрину, це – форма культури, ідеологія, міфологія, система символів та форма свідомості. Що набула всесвітнього значення...».

6 УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Ми розглянемо виникнення і розвиток українського націоналізму як вияв загальносвітових тенденцій, як вияв загальнолюдського в національному.

Термін «націоналізм» з'являється в українській публіцистиці приблизно у 80-90-ті роки ХІХ ст. Тоді це слово ще не мало специфічного ідеологічного забарвлення й ототожнювалося з певними почуттями, культурною ідентичністю або ж діяльністю, спрямованою на захист культурних та (іноді) політичних прав нації. В полеміці Б. Грінченко і М. Драгоманова (1892-1893 рр.), присвяченій проблемам українського руху, «український націоналізм» здебільшого згадувався саме в такому контексті, як альтернатива «шовінізмові». (Шовінізм – одна з різновидностей агресивного націоналізму, проповідь національної виключності одних націй і цькування інших, розпалювання ворожнечі між народами й країнами. Назва «шовінізм» походить від прізвища солдата наполеонівської армії Ніколя Шовна де Рошфор, який став відомий під час єгипетського походу 1798-1801 рр. людиноненависницьким ставленням до арабського населення). Наприклад, Б. Грінченко в «Листах з України Наддніпрянської» вирізняє серед українських діячів «формальних націоналістів», які «виявляють прихильність до всього вкраїнського: до вкраїнської мови, до вкраїнської літератури, навіть до вкраїнської одежі, - але й тільки...», та «свідомих українських націоналів-народолюбців», або, як згодом стали їх називати, «національно-свідомих» українців.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. ситуація змінилася: поділ українського національного руху на окремі конкуруючі течії і боротьба між ними призводять до ідеологізації і політизації поняття «націоналізм». Спочатку українські соціал-демократи цілком у дусі ортодоксального (від грец. – правовірний, правильно-неухильне додержання певного вчення) марксизму почали ототожнювати «український націоналізм» із «буржуазною інтелігенцією» та її намаганнями очолити визвольний рух мас. Саме тоді вони запровадили поняття «український буржуазний націоналізм», пояснюючи, що «з відродженням неісторичних націй, з національною самоорганізацією в них клас – національна буржуазія, яка називає себе «інтелігенцією», намагається стати на чолі народу, прикривається патріотичною ідеологією, котрою зодушевлює «інтелігенція» народ на сліпу їй службу. Цікавою можна вважати й ту обставину, що найзавзятіше тоді таврував «буржуазний націоналізм» публіцист, який друкувався під

псевдонімом «Дм. Закопанець» – у майбутньому автор відомого маніфесту радикального українського націоналізму Д. Донцов. «Буржуазний націоналізм на Україні, – стверджував він у 1911 р., – чим раз вище підносить свою голову. Він виявляє явну тенденцію стати вождем загальнонаціональної опозиції... Він вже починає прищеплювати робітничим масам отруту своїх ідей... На наших очах він вибивається в силу, і силу нам шкідливу, боротьба з котрою, в добре зрозумілих інтересах українського робітництва, є для нас конечною». Не менший інтерес викликає і той факт, що українських соціал-демократів, зокрема Д. Донцова, вважав «буржуазними націоналістами» за їхні позиції щодо організації робітничого руху російський соціал-демократ, лідер більшовиків В. Ульянов /Ленін/.

Тогочасна українська ліберально-демократична інтелігенція (або, за термінологією того часу, поступовська), яку соціал-демократи охрестили «буржуазно-націоналістичною», у свою чергу також відмежовувалася від «націоналізму». В дусі цієї традиції вживав термін «націоналізм» М. Грушевський у своїх публіцистичних працях. Навесні 1917 р. він згадував про те, що він та його однодумці завжди виступали проти «національного еросу», проти «національного шовінізму», наголошував на тому, що «оборонці української національності не будуть націоналістами».

Крім того, термін «націоналізм» стосовно своїх ідеологічних конструкцій досить активно вживали діячі українського руху, які справді висловлювали деякі радикально-націоналістичні, ксенофобські ідеї. Йдеться передусім про М. Міхновського та його однодумців, які в 1902 р. створили Народну українську партію. «Головна причина нещастя нашої нації, – писав у 1905 р. М. Міхновський, – брак націоналізму серед широкого загалу її ... У нас на Україні націоналізм дуже принизився: наша нація, виключаючи небагатьох, переважно із інтелігенції, – не націоналістична...». Термін «націоналізм» у даному випадку вживається як відповідник «національної свідомості».

Очевидно, саме з цього часу в політичній свідомості української інтелігенції закарбувалося розуміння «українського націоналізму» як радикальної ідеологічної течії і політичного руху з виразними елементами національної винятковості,

агресивності і ксенофобії. Після поразки української революції 1917-1921 рр. термін «націоналізм» був досить швидко монополізований радикальними націоналістичними напрямками в українському русі як на еміграції, так і на тих етнічних українських землях, що опинилися у складі держав-сусідів. Як безумовне кредо українського націоналізму остаточно визначилася відома тріада принципів: **незалежність, державність і соборність української нації**. Публікація у 1926 р. книги Д. Донцова «Націоналізм» і дискусія довкола неї в українській публіцистиці, вихід праць ідеологів ОУН Ю. Вассіяна, М. Сціборського та інших у 1920-30-ті роки привели до того, що ідентифікація «українського націоналізму» з відповідним політичним рухом та ідеологією (у даному випадку – ОУН) стала усталеною традицією, данину якій віддавали і дослідники, і політики, і публіцисти, як радянські, так і західні.

І. Лисак – Рудницький пропонував розрізняти націоналізм у «широкому значенні» як «поняття, однозначне з активною національною свідомістю та патріотизмом» та у вузькому розумінні як поняття, що «набрало партійного забарвлення» у зв'язку з появою у 1920-ті роки українського політичного руху, який перебрав назву «націоналістичного».

У радянській Україні вже з початку 1920-х років з'являється словосполучення «український буржуазний націоналізм», спочатку в директивних документах Комуністичної партії (більшовиків) України, а згодом в офіційній публіцистиці та наукових дослідженнях. Під це гасло, яке виконувало суто ідеологічні функції і здебільшого просто використовувалося як політичне тавро, підганялися всі ідеологічні течії і політичні угруповання, які вважалися конкурентами правлячої партії у сфері «національного питання». З кінця 1920-х років, коли радянський націоналізм як адаптована форма російського націоналізму перетворився на ідеологію модернізації, термін «буржуазний націоналізм» перетворився на універсальне знаряддя у боротьбі з будь-якими виявами національної свідомості, культури, ідеологічними чи політичними напрямками, які не збігалися з державною ідеологією в галузі «національного питання» і могли (чи вважалося, що могли) загрожувати

пануванню цієї ідеології або стати основою для сепаратистських тенденцій.

«Наукові» розробки відповідно перетворилися на розширені коментарі партійних постанов і ретельно відфільтрованих цитат «класиків». При цьому, як ми вже згадували, поняття «український націоналізм» мало досить широкий спектр, а до лав «українських націоналістів» потрапили і представник консервативної політичної думки В. Липинський, і ліберальний демократ М. Грушевський, і навіть соціал-демократ В. Винниченко.

У сучасній українській науковій літературі й публіцистиці **поки що немає усталеного розуміння терміна**. Оскільки він, по-перше, залишається ідеологічним ярликом, по-друге, може трактуватися надто широко, сучасні автори вживають конкретніші й ідеологічно «цнотливіші» поняття: «національна свідомість», «національний» чи «національно-визвольний рух», «українство» тощо. Якщо в західному суспільствознавстві «хаос дефініцій» виник на основі методологічного плюралізму, то в Україні основною причиною непорозумінь є методологічна криза суспільствознавства, пов'язана з крахом офіційної ідеології радянських часів і вакуумом у категоріальній сфері.

Щоправда, в наукових і деяких ідеологічних розробках поступово викристалізуються підходи, що ґрунтуються на осмисленні «західних» теорій націоналізму. Таким чином, ідея про багатовимірність поняття «націоналізм» дедалі більше сприймається позитивно. З іншого боку, легальне існування в Україні політичних партій і рухів, що претендують на звання націоналістичних і сповідають «націоналізм» як політичну ідеологію, залишає в ужитку «партійне» розуміння поняття. Нарешті, на рівні масової свідомості «націоналізм» традиційно, як і за радянських часів, асоціюється з національною ворожнечею, нетерпимістю, агресивністю, чому сприяє як досвід міжетнічних та міжнаціональних конфліктів у колишній Югославії, на Кавказі та в Прибалтиці, так і політичний екстремізм (від лат. – крайній) деяких націоналістичних партій і рухів в Україні.

Становлення українського націоналізму можна зрозуміти, по-перше, лише в контексті його взаємовпливів та взаємодії з

іншими ідеологічними системами, по-друге, через взаємодію з націоналізмами інших націй. Український націоналізм, стверджує Г. Касьянов, – не «ідеологічне збочення», не штучний винахід радикалів-параноїків чи ультрапатріотів, а вияв загальносвітової тенденції. Український націоналізм «уписується» в загальний контекст світової історії, хоча, зрозуміло, має свої специфічні риси, особливості та «аномалії», пов'язані зі специфікою його історичної генези.

Варто наголосити на тому, що «український націоналізм», так само як і «націоналізм» узагалі – це передусім **поняття, категорія**, за допомогою якої визначається явище чи сукупність явищ, що мають спільні характерні ознаки.

Говорячи про український націоналізм як про явище, ми можемо визначити його передусім як **форму колективної свідомості**, як **політичну доктрину** (політичну ідеологію) і, зрештою – як **політичний рух**. У загальному плані **український націоналізм – це світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності** нації загалом і української нації зокрема.

Отже, український націоналізм, як і українська нація, цілком укладається в рамки аналітичних структур і теорій націй та націоналізму, які формулювалися на основі аналізу світового історичного досвіду. Це має підтвердити тезу науковців, згідно з якою історіогенеза української нації і націоналізму як конкретно-історичних явищ відбувалася за сценарієм, який мав певні спільні риси у всіх націй, що виникли і виникають на земній кулі.

7 КОРОТКІ ВИСНОВКИ

1 Предметом дослідження етносоціології є етнонаціональні спільноти як цілісні соціальні утворення, а також закономірності їх формування й функціонування та механізми їх входження у систему соціальних відносин.

2 Етнос – історично виникла стійка сукупність людей, що мають спільність території, походження, культуру, мови, звичаї і т.д. Цей підбір може варіюватися, але жодна з ознак не є обов'язковою – етнодиференціюючою. Саме в сукупності вони утворюють певну етнічну культуру.

3 Наголошуючи на пріоритеті тих чи інших ознак у визначенні сутності етносу, дослідники сходяться в одному: етнос – категорія порівняльна. Усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших – обов'язкова умова існування етносу.

4 Соціологи потрактовують націю з погляду групової поведінки. Вважаючи її найбільшим із можливих колективів людського суспільства.

5 «Державна» концепція нації розглядає останню як одержавлену поліетнічну спільноту, коли поняття «представник нації» ототожнюється з поняттям «громадянин держави».

6 Теоретики «суб'єктивістської» концепції визначають націю як духовну спільноту, певну ідеальну цілість, що пізнає і стверджує себе в актах матеріальної та духовної культури.

7 Автори у визначенні нації виходять з ідеї багатосторонньої детермінації нації як спільноти, коли всі чинники працюють у комплексі та формують націю й її історичну долю.

8 Національні інтереси – це вибіркова скерованість нації на збереження своєї самобутньої життєдіяльності та її розвиток в усіх сферах суспільного життя у гармонії із загальнолюдськими вартостями та ідеалами.

9 Проблема національного відродження України виступає однією з центральних в соціології нації тому, що соціологам слід докладно вивчити умови для формування в Україні найбільш надійної основи непохитності самостійної державності – єдиної політичної нації, всі представники якої зможуть усвідомлювати себе українцями незалежно від своєї етнонаціональної чи лінгвоетнічної приналежності.

10 Соціологія тлумачить націоналізм як поліморфний і поліфункціональний феномен, дія якого проявляється у різних сферах життя людського суспільства.

11 В найзагальнішому розумінні націоналізм варто розглядати як різновид історичної культури, бо націоналізм – це дещо більше за політичний стиль чи доктрину, це форма культури, ідеологія, міфологія, система символів та форма свідомості, що набула всесвітнього значення.

12 Український націоналізм – це форма колективної свідомості, світогляд, політична ідеологія та політичний рух, стрижень якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності нації загалом і української нації зокрема.

8 ЗАПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

- 1 Охарактеризуйте специфіку етносоціології як науки.
- 2 У чому полягають основні відмінності етносоціології від етнографії?
- 3 Наведіть основні підходи до визначення суті етносу.
- 4 У чому полягає відмінність між термінами «етнос», «нація»? Обґрунтуйте свої міркування.
- 5 Які концепції походження нації існують у соціології?
- 6 Охарактеризуйте сучасні основні підходи до вивчення нації в західній соціології.
- 7 Проблема нації в працях вітчизняних соціологів.
- 8 В чому полягає суть національного відродження?
- 9 Розкрийте зміст основних фаз національного відродження. Кому належить заслуга їх розроблення?
- 10 Охарактеризуйте специфіку процесів національного відродження в Україні з погляду соціології.
- 11 Основні теоретичні підходи до аналізу націоналізму.
- 12 Становлення українського націоналізму: історична генеза.
- 13 Проблема класифікації націоналізму.

9 ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

- 1 Етнічні стереотипи в сучасному українському суспільстві.
- 2 Н. Смелзер про етнічний ренесанс.
- 3 Нація як політико-громадянське утворення.
- 4 Суб'єктивістський підхід до нації.
- 5 Основні концептуальні схеми майбутнього нації.
- 6 Національна гордість та національне чванство.
- 7 Модернізаційна версія націоналізму.
- 8 Е. Сміт про національну ідентичність.
- 9 Уявлені спільноти Б. Андерсена.

10 МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ДО СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

При підготовці до семінарського заняття з теми «Етносоціологія» студентам слід мати на увазі актуальність, практичну значимість та важкість цієї теми для розуміння сутності етнонаціональних процесів у реальному соціальному житті кожної країни світу та в Україні зокрема. Цю тему не можна просто завчити: необхідно дотримуватися принципу пріоритету усвідомлювання, розуміння основних положень теми перед їхнім завчанням.

З чого починати освоєння цієї теми? Вважається, що найбільш доцільним і ефективним є поетапне оволодіння матеріалом. Спочатку студенту бажано, ще не заглиблюючись у матеріал, котрий був викладений на лекції або міститься у навчальних посібниках, усвідомити не тільки навчально-теоретичну необхідність конкретного знання, а й його практичну потребу в особистому житті, бо тільки самосвідомість є ефективним мотиваційним чинником. Для цього необхідно згадати, знайти свої приклади, аргументи щодо впливу етнонаціональних характеристик на реальне життя сьогодення.

Важливо пам'ятати, що всі ми, поки що, родом із СРСР – держави могутньої в усіх своїх надбаннях як позитивних, так і негативних і, природно, зі своєю теорією та практикою вирішення національного питання. Спробуйте знайти відповіді на риторичні та життєво практичні запитання: куди поділася, за неповні двадцять років, розтиражована, опоетизована, доведена в деклараціях до абсурду, дружба народів?; чому сьогодні в усіх сферах суспільного життя – від політики до побуту – загострюються напруга, протистояння, непорозуміння між людьми на етнонаціональному ґрунті від латентних форм до відкритого екстремізму?; чому представники тої чи іншої етнонаціональної спільноти приписують собі всі «чесноти людства», а інших «милостиво» сприймають як «необхідне зло»?; навіщо ви – студентська молодь – майбутня еліта нації, як громадяни однієї держави, берете в своє самостійне життя рефлексії щодо розподілу людей на засадах політичної географії,

етнічних стереотипів, взаємних національних образ, ярликів, міфів чи фальшивих «історичних фактів»? І т.д., і т.п.

Найкращим варіантом є фіксація згаданих фактів, явищ чи процесів у письмовій формі, тоді після засвоєння теоретичного матеріалу можна буде перевірити, чи правильно студент зрозумів сутність, специфіку таких складних соціальних явищ, як етнос, нація, націоналізм тощо. Крім того, це вже будуть готові приклади, які бажано наводити при відповіді на семінарському занятті чи при підготовці до участі в конференціях, написанні тез, рефератів або складанні заліку чи іспиту.

На другому етапі оволодіння учбовим матеріалом необхідно поєднувати усвідомлення основних термінів і положень теми з їхнім завчанням. Потрібно засвоїти основну термінологію, виділену під час лекції, у навчальній літературі чи наведену у словниках. Потім вже можна сконцентрувати зусилля на оволодінні теоретичним матеріалом за логікою лектора, авторів підручників чи своїм баченням – причинно-наслідкової обумовленості. Після цього конче важливо спробувати відшукати відповіді на контрольні питання і завдання, що, на жаль, часто ігноруються студентами, або сформулювати свої індивідуальні питання – відповіді. Це надасть студентам можливість оцінити, у якій мірі вони зрозуміли основні положення теми, чи можуть застосувати теоретичні положення до аналізу реалій сьогодення та виявлення власного місця у соціальних відносинах.

І тільки на третьому етапі можна переходити до складання відповіді на ті питання, котрі були винесені викладачем на семінарське заняття. Цей процес передбачає відбір матеріалу, визначення його логічної побудови, пошук відповідних прикладів з реального, бажано свого власного життя, життя своїх знайомих, з української дійсності, що неодмінно буде сприяти формуванню навичок соціологічного аналізу. І, нарешті, якщо студента дуже зацікавила якась проблема етнонаціональних відносин, він може почитати додаткову літературу і підготувати спеціалізований виступ на семінарське заняття. При підготовці такого виступу – короткої доповіді потрібно відбирати той матеріал, який міг би зацікавити інших студентів, був би корисним для поглиблення або уточнення навчально-теоретичних знань. Студенти, зорієнтовані на творче засвоєння матеріалу, можуть також

скласти цікаві завдання у формі проблемних запитань, тестів та ін. Й запропонувати їх викладачеві для використання на семінарському занятті.

На думку Нікітіної В.В., існує і інший шлях підготовки до семінарського заняття. Студенту слід спочатку сформулювати мету і завдання освоєння матеріалу (як це робиться при написанні реферату, іншої студентської наукової роботи), а потім шукати відповіді у матеріалах лекції, навчально-методичній та науково-теоретичній літературі. Безумовно, така підготовка передбачає наявність ерудиції, високих інтелектуальних якостей у студента, але дозволяє вільно орієнтуватися у соціологічному матеріалі. Проте, й при цьому важливо продумати логіку відповіді на питання семінарського заняття, навести приклади з життя і спробувати виконати контрольні завдання.

Якщо у процесі підготовки до семінарського заняття залишилися нез'ясованими деякі питання, треба проконсультуватися з викладачем до початку заняття або задати ці питання на самому початку семінару, щоб викладач зміг вирішити, чи відповідати на них відразу, чи винести їх на обговорення студентами групи. Наприкінці семінарського заняття необхідно також сказати викладачеві, які питання і проблеми так і залишилися незрозумілими. Це допоможе не тільки студенту отримати додаткову індивідуальну консультацію, але й викладачу в подальшому удосконаленні методики роз'яснення певних проблем.

Отже, прагнення усвідомити, зрозуміти сутність теоретичних положень теми, спроби застосувати їх до аналізу соціальної практики і постійний зв'язок з викладачем – умова ефективного оволодіння студентом соціологічним матеріалом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Авер'янов Ю. Політологічний енциклопедичний словник. – М., 1993.
- 2 Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001.
- 3 Арутюнян Ю.В., Дробыжева М. И. и др. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. – М., 1984.
- 4 Бердяев Н. Русская идея // Вопросы философии. – 1990. - №1.
- 5 Бердяев Н. Судьба России. Национальность и человечество. – М.: МГУ, 1990. – С.93-101.
- 6 Берлін Ісайя. Націоналізм: знехтувана сила // Сучасність. – 1993. - №3. – С. 95-111.
- 7 Бромлей Ю.В. Основные разновидности национальных общностей (понятийно-терминологический аспект) // Научный коммунизм. – 1990. - №1.
- 8 Бромлей Ю.В. Очерк теории этноса. – М., 1983.
- 9 Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.
- 10 Бубер М. Народ и его земля // Избр. произведения. – М., 1979. – С. 29-72.
- 11 Вырост И.С. Национальное самосознание: проблемы определения и анализа // Философская и социологическая мысль. – 1989. - №7.
- 12 Гасанов Н.Н., Зачесов К.Я. О приоритетах в современных национальных отношениях // Соц.-полит. науки. – 1990. - №9.
- 13 Геллнер Э. Нации и национализм. – М., 1991.
- 14 Гончаренко М. Життєвість національного // Сучасність. – 1993. - №2. – С. 116-128.
- 15 Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
- 16 Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
- 17 Гумилев Л.Н., Иванов К.П. Этнические процессы: два подхода к изучению // Социс. – 1992. - №1. – С. 50-58.
- 18 Гумилев Л.Н. Субэтнос // Диалог. – 1991. - №17.

- 19 Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990.
- 20 Гусейнов Г., Драгунский Д. И. и др. Этнос и политическая власть // Век XX и мир. – 1989. - №9.
- 21 Гусейнов О.М. О самоопределении как моральном праве народа // Социально-политический журнал. – 1993. - №11 – 12.
- 22 Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991.
- 23 Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація // Вітчизна. – 1990. - №5, 6,7,8.
- 24 Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілість?//Наука і культура. Україна: Щорічник. – 1988. – Вип..22
- 25 Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991.
- 26 Дробышева Л.М. Национальное самосознание: база формирования и социокультурные стимулы развития // Советская этнография. – 1989. - №5.
- 27 Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993.
- 28 Загрійчук І. На межі національних культур. – Харків, 2006.
- 29 Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.
- 30 Кралюк П. Куди йдемо (деякі міркування з приводу минулого та перспектив розвитку української нації) // Сучасність. – 1993. - №6.
- 31 Ланциков А. Национальный вопрос в России // Позиция. – М., 1990. – С. 462-491.
- 32 Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? // Націоналізм. Антологія. – К., 2000. – С. 593-625.
- 33 Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу в нації (методологічні завваги) // Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С. 11-13.
- 34 Лихачев Д.С. Россия // Позиция. – М., 1990. – С. 15-32.
- 35 Лихачев Д.С. О национальном характере русских // Вопросы философии. – 1990. - №4.
- 36 Мотиль О. Держава і нація. – Одеса, 1992.
- 37 Писарев Д.И. Генрих Гейне // Избранные философские и общественно-политические статьи. – М., 1949. – С. 576-640.

- 38 Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття. – К., 1996.
- 39 Поздняков Э.А. Нация. Национализм. Национальные интересы. – М., 1994.
- 40 Попович М.В. Національна культура і культура нації. – К., 1991.
- 41 Рудницький Степан. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів, 1994.
- 42 Смелзер Н. Социология. – М., 1994.
- 43 Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994.
- 44 Хмелько В. Третій рік незалежності: що виявили другі президентські вибори? – К., 1994.
- 45 Черниш Н. Соціологія. – Львів, 1996.
- 46 Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992.
- 47 Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Україна на межі тисячоліть. – К., 1998.

В.І. Трикоза

«ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ І СОЦІОЛОГІЯ НАЦІЇ»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Відповідальний за випуск Трикоза В.І.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 22.10.07 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 3,5. Обл.-вид.арк. 3,75.

Замовлення № Тираж 500. Ціна

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 2874 від. 12.06.2007 р.
Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків - 50, пл. Фейєрбаха, 7